अस्य मन्त्रस्य लिङ्गसिद्धं होमे विनियोग मसूचयत् कात्यायनः— "इत इन्द्र इति जुहोतीति[१] ॥ ४ ॥

होमानन्तरं प्रत्याक्रम्य ध्रुवासमञ्जनं विधत्ते— "अथेति। "ध्रुवयेति। ध्रुवा मित्यर्थः। तदाह कात्यायनः— "असंस्पर्शयन्स्रुचावेत्य जुह्वा ध्रुवाꣳ समनक्तीति[२]। तदेतत् समञ्जनं प्रशंसति— "शिरो वा इति। उत्तराघारस्य यज्ञशिरस्त्वं प्राक् प्रतिपादितम्[३]। ध्रुवास्थस्याज्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्यात् यज्ञस्य मध्यदेह एव ध्रुवा[४]; आघारशेषस्य तस्यां समञ्जनात् 'शिरः' एव तस्मिन् 'प्रतिदधाति' इत्यर्थः ॥

यज्ञशिरस्त्व मुपजीव्य श्रीरूपत्वेन आघारं प्रशंसति— "शिरो वा इति। शिरसः श्रीत्वोपपादनम्— "श्रीर्हि वै"-इति। 'हि'-शब्दद्योतितां प्रसिद्धिं लोके श्री मिति शिरस्त्वं व्यवहारेणाविष्करोति। "तस्मादिति। 'अर्द्धस्य' देशभागस्य ग्रामादेः 'यः श्रेष्ठो भवति', 'अमुष्य' ग्रामादेः 'असौ' देवदत्तः 'शिरः' 'इति' लौकिकाः कथयन्ति ; अतः शिरसः श्रीरूपत्वम् ॥ ५ ॥

किं तत इत्याह— "यजमान एवेत्यादिना। 'ध्रुवा मनु' अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्[५], "कर्मप्रवचनीययुक्ते"-इति द्वितीया[६]। ध्रुवाभागो यजमान इत्यर्थः। 'अस्मै' यजमानाय 'यः' 'अरातीयति' अरातिः

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १ ("जुहोत्युत्तराघारम्")।

२— का० श्रौ० सू० ३. २. २।

३— पुरस्तादिहैवाध्याये षष्ठे ब्राह्मणे द्वादशी कण्डिका द्रष्टव्या (२०६ पृ०)।

४— 'आत्मा'-इत्यस्यैवार्थो 'मध्यदेहः'-इति कृतः।

५— पा० सू० १. ४. ८४। ६— पा० सू० २. ३. ८।

शत्रुरिवाचरति, 'सः' उपभृद्भागः । 'उपभृता'-इति द्वितीयार्थे तृतीया[1] । स्पष्ट मन्यत् ॥ ६ ॥

विहितं समञ्जन मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "स समनक्तीति[2] । "सञ्ज्योतिषा ज्योतिरिति[3] । मन्त्रगतज्योतिःशब्दद्वयस्यार्थं माह— "ज्योतिर्वा इति । ध्रुवापेक्षया 'इतरा' जुहूः, तस्यां यत् 'आज्यम्', तत् तृतीयान्तज्योतिःशब्दार्थः; जुह्वपेक्षया 'इतरा' ध्रुवा, तस्यां यत् 'आज्यम्', तत् प्रथमान्तज्योतिःशब्दार्थः । एते चाज्यज्योतिषी क्रमेण सूर्याग्न्यात्मके; तदुभये समञ्जनेन 'सङ्गच्छेते' सङ्गते एव भवत इत्यर्थः[4] ॥ ७ ॥

प्राजापत्यस्य पूर्वाघारस्योपांशुत्वं प्रतिपादयितुं मनोवाग्भ्यां कृतं संवाद मुपन्यसितुं प्रतिजानीते— "अथात इति । 'अथ'-शब्दोऽधिकारार्थः ; 'अतः' परम्, 'अहं भद्रे' निमित्ते, अह मेव भद्रः, अह मेव भद्र इति स्व-स्वोत्कर्षविषये, 'मनसो वाचश्च' यदुक्तं वचनम्, तदधिक्रियत इत्यर्थः । त मेवेतिहास मुदाहरति— "मनश्चेति । 'अहं भद्रे' आत्मीयोत्कर्षविषये 'ऊदाते' विवादं चक्रतुः । वदेः किति लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम्[5] ॥ ८ ॥

१— पा० सू० २. ३. ८५ ।

२— जुह्वा ध्रौवाज्यमध्ये विन्दुं पातयतीत्यर्थः ।

३— वा० सं० २. ६. २ । का० श्रौ० सू० ३. २. २ ।

४— "गच्छता मित्यध्याहारः । 'ज्योतिषा' ध्रुवास्थिताज्यरूपज्योतिषा सह 'ज्योतिः' जुह्वां सिच्यमान माज्यरूपं ज्योतिः 'सं'गच्छताम्"-इति महो० भा० । ५— पा० सू० ६. १. १५ ।

तत्र मनसो वाक्य मुदाहरति— "तद्धेति । श्रेयस्त्वकारण माह— "न वा इति । हे वाक् ! 'त्वं' 'मया' मनसा अविषयीकृतं 'किम्' अपि 'न वदसि' ; अतो विषयीकृत मेव वदसि । 'सा त्वं' 'मम' 'कृतानुकरा' मया यत्कृतं तदेवानुकुर्वती 'अनुवर्त्मा' अनुगन्त्री भवसीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथैतस्य प्रत्युत्तर माह— "अथ वागुवाचेति । हे मनः ! 'अह मेव' त्वत्तः सकाशात् 'श्रेयसी' । कुतः ? 'यत् वै त्वं' यद्वस्तु त्वं 'वेत्थ' जानासि, 'अहं तद् विज्ञपयामि' तदन्तर्गतविषयं परेषां विविधं प्रतिपादयामि ; तत् 'सञ्ज्ञपयामि' सम्यक् ज्ञपयामि, प्रतिपादयामि । यतो विज्ञापन-सञ्ज्ञापन-साध्यं ममैव, अतस्त्वत्तः श्रेयसीत्यर्थः ॥ १० ॥

"ते प्रजापति मिति । एवं विवदमाने 'ते' मनश्च वाक् च 'प्रश्नं प्रति प्रजापतिम्' 'एयतुः' जग्मतुः । 'सः' च 'मनस एव' 'अनु'कूलम् 'उवाच' । तद्वाक्य मुदाहरति— "मन एवेति । कृतानुकरत्वस्य निष्कर्षहेतुत्वं लोकप्रसिद्ध्या दर्शयति— "श्रेयसो वा इति ॥ ११ ॥

"सा हेति । एवं प्रजापतिनोक्ते 'सा' वाक् 'परा'जितत्वेन 'उक्ता', 'विसिस्मिये' विगतस्मया भग्नवीर्या बभूव । तस्मात् पराभवात् तस्या वाचो यो 'गर्भः' देवमनुष्यादीना मुत्पत्तिहेतुः, सोऽपि 'पपात' । 'सा वाक्' पराजयेन खिन्ना सती 'प्रजापतिम्' 'उवाच' उक्तवती । कि मिति । हे प्रजापते ! 'तुभ्य मह्म्' 'अहव्यवाड्' हव्यवहनस्य अहेतुभूतैव 'भूयासम्', 'यां मा' 'परा'जितत्वेनोक्तवानसि । यस्मादेवं

वाचोक्तम्, 'तस्मात्' एव कारणात् यज्ञसम्बन्धि 'यत् किम्' अपि प्रजापतिदेवताकं कर्म, 'तत्' सर्वं वाग्व्यापारविरहेण 'उपांश्वेव क्रियते'। 'अहव्यवाड्ढि'-इति प्रागुक्तार्थस्मारणम्[1] ॥ १२ ॥

स पतितो वाचो गर्भः कथ मासीदिति तदिदानीं मनुसन्धत्ते— "तद्धैतदिति। 'तत्' 'ह' खलु 'एतत्' वाचः सकाशात्पतितं 'रेतः', 'चर्मन्' चर्मणि 'अन्यस्मिन् वा' यस्मिन् कस्मिंश्चित्पात्रे देवाः 'बभ्रुः' धृतवन्तः। धृत्वा च 'तत्' प्रतिदिवसं 'पृच्छन्ति'— "अत्रैव त्या३दितीति। 'अत्र' अस्मिन् पात्रे किं 'त्य३त्' एतत्प्रसिद्धं रेतः कथम्भूतम्? विचारयन्त इत्यर्थः। "विचार्य-माणानाम्"—इति[2] श्रुतिः। यस्माद्देवैर्विचारितम्, 'ततः' तस्मात् स गर्भो 'अत्रिः सम्बभूव'; अत्रैव त्यदित्यत्रिरिति शब्दव्युत्पत्तिरित्यर्थः। यतो गर्भाशयात् स्रुतो गर्भः अत्रिः सम्पन्नः, 'तस्मात्' स्रुतगर्भा रजस्वला स्त्री नाम्ना 'आत्रेयी'—इत्याख्यायते[3]। तया 'योषिता' सह सम्भाषणादिकं कुर्वन् पुरुषः 'एनस्वी' भवति। तैत्तिरीयकेऽप्या-म्नातम्— "तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत, न सहासीत"-इति[4]।

१— "वाक् च मनश्चार्त्तीयेतां मह्यं देवेभ्यो हव्यं वहामीति वागब्रवीत्"— इत्यादि चात्रोपाख्यान माम्नातम् तै० सं० २. ५. ११।

२— पा० सू० ८. २. ९७।

३— "—अथ रजस्वला। स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि"— इति अम० को० २. ६. २०। मनुव्याख्यायां कुल्लूकभट्टेन तूक्तम्—"आत्रेयी च रजस्वला ऋतुस्नातोच्यते, 'रजस्वला मृतुस्नाता मात्रेयीम्'—इतिवसिष्ठस्मरणात्"—इति।

४— तै० सं० २. ५. १. ५।

ननु यस्या गर्भोऽभिः सञ्जातः, सैवं वागाचेयी ; सर्वस्त्रीणां कथ माचेयीत्व मित्यत आह— "एतस्या इति। ('एतस्यै') स्त्रीरूपधारिण्या एतस्याः खलु वाग्देवतायाः 'एते' लौकिकाः सर्वे गर्भाः 'सम्भूताः'। गर्भाशयलक्षणे चर्मणि हुतं रेतो हि गर्भात्मना परिणमति, तच्च वाक्यं बन्ध्येवेति सिद्धं सर्वासा माचेयीत्व मित्यर्थः ॥ १२ ॥ ५ ॥ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्[१] ॥

२— इह हि ब्राह्मणे पूर्वाघारोत्तराघारहोमयोर्मन्त्रादीनि विहितानि। तत्रेयं पद्धतिः— जुहूपभृतोः पुरस्तात् आहवनीय मपरेण भूमौ पुटाञ्जलिं निदधाति नमो देवेभ्य इति। ततो द्वितीय मञ्जलि मुत्तानं करोति स्वाहा पितृभ्य इति। नात्रापसव्यं नापि दक्षिणा-मुखता। तत उदकोपस्पर्शनम्। तत उभाभ्यां पाणिभ्यां जुहूं परि-गृह्य उपभृतोऽग्रत आनीय, तस्या उपर्येव निधाय, सुयमे म इति ते जुहूपभृतावादायैवोत्थाय अह्रिणा विष्णाविति सव्येन पादेन अग्रतोऽग्रतस्वालितेन वेदेर्दक्षिणभागं गच्छति। तत्र च वसुमती मिति पठन्नीशानाभिमुखस्तिष्ठति। ततो जुहूपभृतोरग्रतस्तथैव प्राची मवतार्य दक्षिणपरिधिसन्निधि मन्ववहृत्य इतइन्द्र इति उत्तराघारं जुहोति। ओ३मिद मिन्द्राय न ममेति त्यागः। ततः परस्परं स्पर्श मकुर्वन्नेव दक्षिणेन पादेन अग्रतोऽग्रतः प्रेरितेन प्रत्या-गत्य जूहूस्थेनाज्येन ध्रुवास्थ माज्यं जुह्वैव समनक्ति सञ्ज्योतिषेतीति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हेमवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-
राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

———

[अथ पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै प्रवरायाश्रावयति। तद्युत् प्रवरायाश्रावयति यज्ञो वा ऽआश्रावणं यज्ञ मभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवृणा ऽइति तस्मात् प्रवरायाश्रावयति ॥ १ ॥

स इध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याश्रावयति। स यद्धा-नारभ्य यज्ञ मध्वर्युराश्रावयेद् वेपनो वा ह स्यादन्यां व्वार्त्तिं मार्च्छेत् ॥ २ ॥

तद्धैके। व्वेदेस्तीर्णायै बर्हिरभिपद्याश्रावयन्तीध्मस्य वा शकल मपच्छिद्याभिपद्याश्रावयन्तीदं व्वै किञ्चिद्यज्ञ-स्येदं यज्ञ मभिपद्याश्रावयाम ऽइति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादेतद् वै किञ्चिद्यज्ञस्य यैरिध्मः सन्नद्धो भव-त्यग्निꣳ सम्मृजन्ति तदेव खलु यज्ञ मभिपद्याश्रावयति तस्मादिध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याश्रावयेत् ॥ ३ ॥

स ऽआश्राव्य। य एव देवानाꣳ होता त मेवाग्रे प्रवृणीतेऽग्नि मेव तदग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च निह्नुते यदह्वा-ग्रेऽग्निं प्रवृणीते तदग्नये निह्नुते ऽथ यो देवानाꣳ होता त मग्रे प्रवृणीते तदु देवेभ्यो निह्नुते ॥ ४ ॥

स ऽआह। अग्निर्देवो* दैव्यो होतेत्यग्निर्हि देवानाꣳ

---

* 'ऽआहाग्निर्देवो'—इति ग।

होता तस्मादाहाग्निर्दैवो दैव्यो होतेति तदग्नये चैवै-तद्देवेभ्यश्च* निह्नुते यदह्याग्रेऽग्नि माह तदग्नये निह्नुते ऽथ यो देवानाᳪं होता त मग्र ऽआह तदु देवेभ्यो निह्नुते ॥ ५ ॥

देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वानिति । एष† वै देवाननु-विद्वान् यदग्निः स ऽएनाननुविद्वाननुष्ठ्या‡ यक्षदित्येवै-तदाह ॥ ६ ॥

मनुष्वद्भरतवदिति । मनुर्ह वा ऽअग्रे यज्ञेनेजे तदनु-कृत्येमाः प्रजा यजन्ते तस्मादाह मनुष्वदिति मनोर्यज्ञ ऽइत्यु वा ऽआहुस्तस्माद्वेवाह मनुष्वदिति ॥ ७ ॥

भरतवदिति । एष§ हि देवेभ्यो हव्यं भरति तस्मा-द्भरतोऽग्निरित्याहुरेष ऽउ वा ऽइमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्त्ति तस्माद्वेवाह भरतवदिति ॥ ८ ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्य‖श्चैवैन मेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तस्मादार्षेयं प्रवृणीते ॥ ९ ॥

परस्तादर्वाक् प्रवृणीते । परस्ताद्ध्यर्वाच्यः प्रजाः

* 'चैव देवेभ्यश्च'—इति च । † 'नित्येष'—इति ग ।

‡ 'अनुष्ठ्या'—इति ख, डा०—वेबर-दृष्टे C-पुस्तके च ।

§ 'दित्येष'—इति ग । ‖ 'प्रवृणीत ऋषिभ्य'—इति ग ।

प्रजायन्ते ज्यायसस्पुतय ऽउ चैवैतन्निह्नुत ऽइदꣳ हि पितैवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात् परस्तादर्व्वाक् प्रवृणीते ॥ १० ॥

स ऽआर्षेयमुक्त्वाह । ब्रह्मण्वदिति ब्रह्म ह्यग्निस्तस्मादाह ब्रह्मण्वदित्या च व्वक्षदिति तद्या ऽएवैतद्देवता ऽआवोढवा ऽआह ता ऽएवैतदाहा च व्वक्षदिति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽइति । एते* वै ब्राह्मणा यज्ञस्य प्रावितारो येऽनूचाना ऽएते ह्येनं तन्वत ऽएत ऽएनं जनयन्ति तद् तेभ्यो निह्नुते तस्मादाह ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽइति ॥ १२ ॥

असौ मानुष ऽइति । तदिमं मानुषꣳ होतारं प्रवृणीतेऽहोता हैष पुराथैतर्हि होता ॥ १३ ॥

स प्रवृतो होता जपति । देवता ऽउपधावति यथानुष्ठ्या देवेभ्यो व्वषट्कुर्याद् यथानुष्ठ्या देवेभ्यो हव्यं व्वहेद् यथा न ह्वलेदेवं देवता ऽउपधावति ॥ १४ ॥

तत्र जपति । एतत्त्वा† देव सवितर्वृणत ऽइति तत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविताग्निꣳ होत्रायेति तदग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च निह्नुते यदह्वाग्रेऽग्नि

* 'ऽइत्येते'—इति म ।

† 'जपत्येतत्त्वा'—इति ग ।

माह तदग्नये निह्नुतेऽथ यो देवानाꣳ होता त मग्न ऽआह तंदु देवेभ्यो निह्नुते ॥ १५ ॥

सह पित्रा वैश्वानरेणेति। संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिस्तत्संवत्सरायैवैतत्प्रजापतये निह्नुते ऽग्ने पूषन् बृहस्पते प्र च वद प्र च यजेत्यनुवक्ष्यन्वा ऽएतद् यक्ष्यन् भवति तद्देताभ्य ऽएवैतद्देवताभ्यो निह्नुते यूय मनुब्रूत यूयं यजतेति ॥ १६ ॥*

वसूनाꣳ रातौ स्याम। रुद्राणा मुर्व्यायाꣳ स्वादित्या ऽअदितये स्यामानेहस ऽइत्येते वै त्रया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेषा मभिगुप्तौ स्यामेत्येवैतदाह ॥ १७ ॥

जुष्टा मद्य देवेभ्यो वाच मुद्यास मिति। जुष्ट मद्य देवेभ्योऽनूच्यास मित्येवैतदाह तद्धि समृद्धं यो जुष्टं देवेभ्योऽनुब्रवत् ॥ १८ ॥

जुष्टां ब्रह्मभ्य ऽइति। जुष्ट मद्य ब्राह्मणेभ्यो ऽनूच्यास मित्येवैतदाह तद्धि समृद्धं यो जुष्टं ब्राह्मणेभ्योऽनुब्रवत् ॥ १९ ॥

जुष्टां नराशꣳसायेति। प्रजा वै नरस्तत्सर्व्वाभ्यः प्रजाभ्य ऽआह तद्धि समृद्धं यश्च वेद यश्च न साधु-

* इतोऽनन्तर मिह 'शतम्। ४००'—इति च-पुस्तके।

न्ववोचत्साध्वन्ववोचदित्येव व्विसृजन्ते यदस्य होतृवर्ये* जिह्मं चक्षुः परापतत् अग्निष्टत् पुनराभ्रियाज्जातवेदा विचर्षणिरिति यथा यानग्रेऽग्नीन् होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वन्नेवं यन्मेऽत्र प्रवरेणामायि तन्मे पुनराप्याययत्येवैतदाह तथो हास्यैतत् पुनराप्यायते ॥ २० ॥

अथाध्वर्युं चाग्नीधं च सम्मृशति । मनो वा ऽअध्वर्युर्व्वाग्घोता तन्मनश्चैवैतद्वाचं च सन्दधाति ॥ २१ ॥

तच्च जपति । षण्मोर्व्वीरꣳहसस्पान्त्वग्निश्च पृथिवी चापश्च वाजश्चाहश्च रात्रिश्चेत्येता मा देवता ऽआर्त्तेर्गोपायन्त्वित्येवैतदाह तस्यो हि न ह्वलास्ति य मेता देवता ऽआर्त्तेर्गोपायेयुः ॥ २२ ॥

अथ होतृषदन मुपावर्त्तते । स होतृषदनादेकं तृणं निरस्यति निरस्तः परावसुरिति परावसुर्ह† वै नामासुराणाꣳ होता स त मेवैतद्धोतृषदनान्निरस्यति ॥ २३ ॥

अथ होतृषदन ऽउपविशति । इद्‡ मह मर्व्वावसोः सदने सीदामीत्यर्व्वाव्वसुर्व्वै नाम देवानाꣳ होता तस्यैवैतत् सदने सीदति ॥ २४ ॥

तच्च जपति । व्विश्वकर्म्मंस्तनूपा ऽअसि मा मोदो-

* 'होत्रवुर्य्ये'—इति च च-पुस्तके ।   † 'पुरावसुर्ह'—इति च ।

‡ 'ऽउपविशतीद'—इति ग ।

षिष्टं* मा मा हिंꣳसिष्ट मेषु वां लोक इत्युदङ्ङुजत्यन्तरा वा ऽएतदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते तद् ताभ्यां निह्नुते मा मोदोषिष्टं* मा मा हिंꣳसिष्ट मिति तथा हैन मेतौ न हिꣳस्तः ॥ २५ ॥

अथाग्नि मीक्षमाणो जपति। विश्वे देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य। प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्य मा वो वहानीति यथा येभ्यः पक्वꣳ स्यात् तान् ब्रूयादनु मा शास्त यथा व ऽआहरिष्यामि यथा वः परिवेक्ष्यामीत्येव मेवैतद्देवेषु प्रशासन मिच्छतेऽनु मा शास्त यथा वोऽनुष्या व्वषट्कुर्यां मनुष्या† हव्यं व्वहेय मिति तस्मादेवं जपति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ५ ॥
चतुर्थे सामिधेन्यादिराघारान्तः प्रदर्शितः।
प्रयोगः, पञ्चमेऽथास्मिन् प्रवरादिर्निरूप्यते ॥

* 'मोदोषिष्टं'—इति च च-पुस्तके। † २२८ पृ० ‡-टीप्पणी द्रष्टव्या।

तत्र दैवहोतार्षेयमानुषहोतॄणां वरणं विवक्षुरादौ तदङ्गतया आश्रावणं विधत्ते— "स वै प्रवरायाश्रावयतीति। 'सः' अध्वर्युः प्रवरार्थम् 'आश्रावयति' आश्रावयेत्। विहित माश्रावणं प्रशंसति— "तद्यत् प्रवरायेत्यादिना। आश्रावणस्य यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् यज्ञत्वम्। "अथ होतार मिति। दैवं होतारम्, अग्नि मित्यर्थः॥ १॥

आश्रावणाङ्गतयेध्मबन्धन-दर्भाणां ग्रहणं विधत्ते— "स इध्म-सन्नहनान्येवेति। 'एव'कारो वक्ष्यमाणपक्षद्वयनिरासार्थः।

विपक्षे बाध माह—"स यद्धेति। यज्ञावयवस्य कस्यचिदनन्वालम्भे सति निरालम्बनत्वेन 'वेपनः' कम्पनशीलो 'वा स्यात्'; 'अन्यां वा' पतनादिलक्षणाम् 'आर्त्तिम्' प्राप्नुयात्॥ २॥

तत्र केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्यति— "तद्धैक इति। "स्नौर्ण्या इति। "षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[१]"। तेषा मभिप्राय माविष्करोति— "इदं वा इति। स्तरणसमिन्धनलक्षणस्य कार्यस्य करणात् 'इदं' बर्हिरादिकं 'यज्ञस्य' 'किञ्चित्' अङ्गम्। स्पष्ट मन्यत्॥

तन्निराकरोति— "तदु तथेति।

पक्षान्तरादस्य विशेष माह— "एतद्वा इति। इध्मसन्नहनाग्नि-सम्मार्जनलक्षण-कार्यद्वयकरणाद् 'एतत्' इध्मसन्नहनात्मक मेव 'यज्ञस्य' 'किञ्चित्' प्रशस्त मङ्गम्; अतस्तद्धारणपक्ष एव श्रेयानित्यर्थः। अत एव कात्यायनः आदाविध्मसन्नहनान्येवाभिधाय[२]

१— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १।

२— का० श्रौ० सू० १. ३. १४, १५, १६, १७ सूत्राणि द्रष्टव्यानि। "अष्टादशेध्मं परिधिवर्ज्जाणाम्, एकविंशतिं वा"—इति च तत्रैव (१८, १९, सू०)। परिधिलक्षणास्त्विहैवोक्तपूर्वाः (२प्र० ६ब्रा० १९, २०क०)।

पश्चात् पक्षान्तरं निर्दिदेश—"इध्मसन्नहनान्यादायोआवयेत्याहा-स्तुश्रौषडित्यग्नीद् वेदिबर्हिरिध्मशकल मपच्छिद्यैके"—इति[2] ॥ ३ ॥

अथ देवहोतुरग्नेर्वरणं विधत्ते—"स आश्राव्येति। 'अग्ने' आर्षेय-होतृवरण-मानुषहोतृवरणाभ्यां पूर्वम्। देवहोतारं विशिनष्टि—"अग्नि मेवेति ॥

वरणस्य प्रयोजन माह—"तदग्नय इति। 'निह्नुते' "नि+ह्नुङ् अपनये[3]"। अपनेतव्यश्चात्र तदसत्कारप्रयुक्तोऽपराधः। तस्य क्रिय-माणत्वादग्नेर्निह्नवः। कथं देवानां निह्नवः स्यादिति तं प्रकारं विभज्य दर्शयति—"यदहाग्नेऽग्नि मित्यादिना। अग्नेर्देवहोतृत्वेन देवसम्बन्धात् तद्वरणेन तेषा मपि निह्नव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्र मन्त्रपाठ एवाग्नेर्वरण मित्याह—"स आहेति। तथैव कात्यायनोऽप्याह—"अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादिना[4]।

१— "ब्रह्मन् प्रवरायाश्रावयिष्यामीति ब्रह्माण मामन्त्र्य आश्रावय-ओश्रावय-श्रावय-ओमाश्रावयेति वा ऽऽश्रावयति"—इति आप० श्रौ० सू० २. १५. ३। अत एव तै०-सं०-भाष्ये चाह सायणः—"'आश्रावय'—इत्यय मेव पाठोऽत्रत्यः (तैत्तिरीयशाखीयः); 'ओ-श्रावय, श्रावय, ओमाश्रावय'—इति च त्रयं शाखान्तरीयम्"—इति (तै० सं० १. ६. ११.)।

२— का० श्रौ० ३. २. ३, ४, ५ सूत्राणि।

३— अदा० आ० १०७२ धातुर्निपूर्व इत्यर्थः।

४— का० श्रौ० सू० ३. २. ७।

प्रवरविधिशेषार्थवादे यो देवानां निह्नवः मन्त्रविवरणाभ्यां सूक्तः, तं मन्त्रपदतात्पर्याभिधानद्वारेणापि प्रतिपादयते— "अग्निर्दे-त्यादिना। अग्नेर्देवहोतृत्वसमर्थनेन[1] ॥ ५ ॥

द्वितीयं मन्त्रभाग मनूद्य व्याचष्टे— "देवान् यक्षदिति। 'विद्वान्'-इत्यनेन यष्टव्यदेवतापरिज्ञानम्, 'चिकित्वान्'-इति परि-ज्ञातस्यार्थस्याविस्मरणम्। अग्नेस्तथाविधज्ञानवत्त्वं "विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि"-इत्यादिमन्त्रेषु[2] प्रसिद्धम्। 'अनुष्ठ्या' अनुक्रमे-णेत्यर्थः[3] ॥ ६ ॥

१— "अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान् यक्षद् विद्वांश्चिकित्वान् मनुष्वद् भरतवदमुवदमुवद् ब्रह्मण्वदा च वक्षद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्राविता रो ऽसौ मानुषः"—इत्येष मन्त्रः प्रवरनिगद उच्यते। वरणार्थो निगदलक्षणो मन्त्र इति तदर्थः। तस्यास्यामुवदित्यन्त आद्यो भाग इह विहितः, उत्तरभागस्त्वनुपद मेवोपरिष्टाद् विधास्यते। तत्रापि भरतवदित्यन्तो दैवहोतृवरणे विनियुज्यते, अमुवदित्यादिरार्षेय-वरणे, असाविति मानुषवरणे इति विवेकः। इमे भागाः आप० श्रौ० २. १५. ५-११-१४-सूत्रेषु च प्रपञ्च्य विहिताः।

२ — ऋ०सं०३. १४. २ ऋचोऽपरार्द्ध एषः।

३— " 'अनुष्ठु'—इत्येतदव्ययं सम्यक्-शब्दसमानार्थं सुष्ठिति यथा। सम्यक् अनुक्रमेण। 'अपदुःसुषु स्थः (उ० १. २५.)'—इति विधीयमानः कु-प्रत्ययो बहुलवचनात् तिष्ठतेरनुपूर्वादपि भवति"—इति ऋ० सं० १. ९४. ३ भाष्ये सायणः। " 'अनुष्ठुया' × × × सुपां सुलुगिति (पा० सू० ७. १. ३९.) तृतीयाया याजादेशः"—इति च ऋ० सं० ४. ४. १५ भाष्ये स एवाह।

"मनुष्वदिति। तृतीयमन्त्रभागगतस्य 'मनुष्वत्'-पदस्य सामर्थ्यलभ्योऽर्थः "तदनुकृत्येत्यादिः। अय मर्थः।—यथा मनुः स्वकीये यज्ञे देवान् अनुक्रमेणेष्टवान्, एवम् 'इमाः प्रजाः' अपि 'यजन्ते'। तद्वदग्निरपि होता भूत्वा यजत्वित्यर्थः॥

तस्यैवाभिप्रायान्तर माह— "मनोर्यज्ञ इत्यादिना। 'इति'-शब्दोऽप्यर्थे, 'वै'-शब्दः प्रसिद्धौ। अस्मिन् पक्षे 'मनुष्वत्'-इति "तत्र तस्येव"-इति[1] षष्ठ्यर्थे वतिः। यस्मात् 'मनोर्यज्ञ इति' 'आहुः' सर्वे जनाः, अतो मनोर्यागकर्तृत्वम्; मनोर्यज्ञ इवास्मिन् यज्ञेऽपि देवान् यजत्वित्यर्थः। "नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसङ्ख्यानम्"—इति[2] भ-सञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया रुत्वाभावः॥ ७॥

"भरतवदितीति। भरतशब्दस्याग्न्यभिधायकत्वे द्वेधा व्युत्पत्तिं दर्शयति— "एष हीत्यादिना॥ ८॥

यजमानस्यार्षेयवरणं विधत्ते— "अथार्षेय मिति। 'अथ' दैवहोतृवरणानन्तरम्, 'आर्षेयम्' ऋषीणां सम्बन्धिनं त मध्वर्युः 'वृणीते' वरणं कुर्यात्, "अमुवदमुवत्"-इति[3] कीर्त्तयेत्। तत्प्रयोजन माह— "ऋषिभ्यश्चेति। 'यः' यष्टु मुपक्रान्तवान् 'अयं' यजमानः शारीरश्रुताध्ययनसम्पत्त्या हि महासामर्थ्यवानित्येतदमुवदमुवदिति पुरातनप्रसिद्धऋषिदृष्टान्तेन गम्यते, अतस्तेभ्योऽस्य यजमानस्य सामर्थ्य

१— पा०सू० ५. १. ११६। २— पा० १. ४. १८ सू०वा० ३।

३— "अमुवदमुवदित्यत्र सर्वनामस्थाने यजमानसम्बन्धीनि पूर्वजभूतानि परस्तात् पितृस्थानीयादर्वाञ्चि पितृ-तत्पुत्र-तत्पौत्ररूपाणि त्रीणि आर्षेयाणि ऋषेरपत्यानि वृणीते"—इति का०श्रौ० ३. २. ७ सू०या०वृ०।

मावेदितं भवति। अत्रान्वाधाने देवतापरिग्रहात् तत्सन्निधानं सिद्ध मित्यभिप्रेत्य 'ऋषिभ्यश्चैवैन मेतद्देवेभ्यश्च'–इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

विहित मार्षेयवरण मवरोहेण कर्त्तव्य मिति विधत्ते— "परस्तादर्वागित्यादिना। "ज्यायसस्पतय इति। 'ज्यायान्' वृद्धः, पूर्व मित्यर्थः, तस्य पतिः ततोऽपि ज्येष्ठः, पूर्वपुरुषः। प्रत्येकविवक्षयैकवचनप्रयोगः; यः पूर्वः-पूर्वः तस्मै-तस्मै, तत्तन्नामग्रहणेन निह्नवं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

परस्तादर्वाग्वरण मुपपादयति— "इदं ह्येति। पिता, पुत्रः, पौत्रः,—इत्यनेनैव क्रमेणोत्पत्तिरिति यत्, 'इदं हि' लोकसिद्धम्; अतस्तदनुसारेण आर्षे वरणेऽपि पूर्वपूर्वपुरुष मारभ्य अर्वाक् मेव युक्त मित्यर्थः। तथाच कात्यायनः प्रवराभिधानसमये अवरोह-क्रमेणैव वरण माह— "भृगुवच्च्यवनवदप्नवानवदौर्ववज्जमदग्निव-दित्यादिना ॥ १० ॥

"स आर्षेय मिति। प्रवरशेषस्य प्रथमभाग मनूद्य व्याचष्टे— "ब्रह्मण्वदिति। 'ब्रह्म' परिवृढं कर्म[1], तत्साधकत्वाद् 'अग्निः' अपि 'ब्रह्म'; स यथा आवहति, तद्वदित्यर्थः। "आ च वक्षदिति। 'या एव देवताः' 'आवोढुम्' आह्वातुम् "अग्नि मग्न आवह"–इत्यादिना 'आह' होता, 'ता एव' आवक्षत्विति ॥ ११ ॥

तन्मन्त्रवाक्य माह— "ब्राह्मणा इति। साङ्गवेदाध्यायिनः 'अनूचानाः' 'ये' सन्ति, त एवात्र 'ब्राह्मण'-शब्दाभिधेया ऋत्विजः; ते

१— "ब्रह्म परिवृढं सर्वतः"–इति निरु० १. ३ ३

'प्रावितारः' कर्त्तारः। अवतिरत्र क्रियावचनः। "तन्वते"–इत्यस्य तात्पर्याभिधानं 'जनयन्ति'–इति। यस्मादेतद्भागपाठात् तेभ्यो निह्नवः कृतो भवति, तस्मादयं मन्त्रभागः पठनीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

आर्षेयवरणानन्तरं मानुषहोतृवरणं कर्त्तव्यम्, तच्च मन्त्रपाठ एव तद्वरण मित्याह—"असाविति। 'तत्' तेन "असौ"–इतिमन्त्रपाठेन। असावित्यत्र होतुर्नाम प्रथमान्तं निर्दिशेत्। तथाच कात्यायनः— "असौ मानुष इति होतृनामग्रहणम्"–इति[१]। 'अहोता'–इति छेदः[२]। 'एतर्हि' एतस्मिन् मन्त्रलक्षणे वरणे सति ॥ १३ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १२। अस्यैव सूत्रौ याज्ञिकदेवेन हि विहितस्य कृत्स्नस्य प्रवरमन्त्रस्यैव मर्थः कृतः—" 'अग्निः' अयं 'देवः', न मानुषः, न भूतमात्र मचेतनम्। 'दैव्यः' देवैरपि पुरस्कृतः सम्भावितशक्तिः। 'होता' साधुह्वाता। य ईदृशो होता, सः 'देवान्' 'यक्षत्' यजतु, ('आ च वक्षत्') आवहतु च। त महं होतारं वृणे इत्यर्थः। 'विद्वान्' जानानः। यथा यत्र च यष्टव्यो-ऽनादौ संसारेऽभ्यस्तकर्मेत्यर्थः। कथम्? 'चिकित्वान्' चेतनावान्, अविस्मरणशीलः। सोऽधुनापि अप्रमत्तः सन् 'मनुष्वत्' मनोरिव। यथा स्वायम्भुवादेर्मनोर्यज्ञेऽमिना देवा इष्टाः, तथास्यापि यजमानस्य यज्ञे यजत्वित्यर्थः। 'भरतवत्' भरतो मानवो वर्षाधिपतिः, तस्यैव। वसिष्ठादिर्यजमानस्य पूर्वजो मन्त्रदृक्, तस्यैव। ब्रह्मा सर्वेषां पूर्वजः, तस्यैव। 'आ च वक्षत्' आवहतु च। यद्यपि चैव मग्निरेवात्र होता, तथापि ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रकर्षेण 'अवितारः' रक्षितारः। × × ×। 'असौ' देवदत्तो यज्ञदत्तो वा 'मानुषः' होता, 'यक्षत्, आ च वक्षत्'–इति वर्त्तते"–इति।

२— मूले "पुरुषणीतेऽहोता"–इत्यत्र बोधम्।

इत्थ मध्वर्युकर्त्तृकं होतृवरण मभिधाय तस्य स्वं जपं विधत्ते— "स प्रवृतो होता जपतीति । "देवता उपधावतीति जपप्रयोजनकथनम्; 'तस्मात्' मन्त्रे सति पित्रग्न्यादीनां श्रवणात् । उपधावनप्रकारं योजयित्वा दर्शयति— "यथानुष्ठ्येति । यथा याज्यासमये होता वषट्कर्त्तव्यदेवता अनुदिश्य-अनुदिश्य वषट्करोति, यथा वा अग्निस्तं तं देव मुद्दिश्य हव्यं वहति, तथाच स यज्ञो यथा 'न ह्वलेत्' न चलेत्, न भ्रंश्येत; एवं स होता देवेभ्य उपधावनं कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

"तत्र जपतीति । 'तत्र' तस्मिन् वरणाख्ये कर्मणि । मन्त्रभागस्याय मर्थः— हे 'सवितः' सकलकर्मानुज्ञातः ! 'देव!' 'एतत्' एतेन मम वरणेन मद्याजेन 'त्वा' त्वा मेव 'वृणते' अध्वर्यवः । 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन सवितुरनुज्ञा लब्धा भवति । 'हि'-शब्देन "सविता वै प्रसवाना मीशे"[1]—इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिर्द्योत्यते ॥

"अग्निं होत्रायेतीति । होतुः कर्म 'होत्रं' स्व-स्व-मन्त्रपाठादि; तत् होत्रं कर्तुम् 'अग्निं' वृणते; न तु मा मित्यर्थः ॥

मन्त्रगतं यत् 'अग्नि'-पदम्, यच्च तद्विशेषणं 'देवहोतृ'-पदम्, तदुभयं पूर्ववद् विभज्य प्रशंसति— "तदग्नय इत्यादिना ॥ १५ ॥

"सह पित्रेत्यादि । विश्वे च ते नराश्च विश्वनराः, तेषां सम्बन्धी 'वैश्वानरः'; स च पालनात् 'पिता' उच्यते; तेन सह, अग्निं वृणत इति पूर्वत्र सम्बन्धः । वैश्वानरात्मकं देव मग्निं च वृणत इत्यर्थः[2] ॥

१— ऐ० ब्रा० १. ३. ५ ।

२— मन्त्रस्त्वयमिहैवाम्नातो वाजसनेयिनाम् । एवमुत्तरत्रापीह बहुत्र ।

वैश्वानरशब्दस्याग्नौ प्रसिद्धेस्तत्राभिमत मर्थ माह— "संवत्सरो वा इति। "संवत्सरो वै प्रजापतिः"-इतिश्रुतेः[१] संवत्सरस्य प्रजापतित्वम्; तस्यैव सकलमनुष्योत्पादकत्वेन सम्बन्धात् वैश्वानरत्वम् ॥

"अग्ने पूषन्निति मन्त्रभागस्याभिप्राय माह— "अनुवक्ष्यन् वा इति। होता ह्यनुवाक्याः पठिष्यन्, याज्याभिः 'यक्ष्यन्' च 'भवति'; 'तत्' एतदनुवचनं यजनस्यैव 'एताभ्यः' अग्न्यादि-'देवताभ्यः' निह्नवाय भवति। प्र च वद, प्र च यजेति प्रवचनयजनयोस्तेष्वारोपः। इम मेव निह्नुतिं विशदयति— "यूय मिति ॥ १६ ॥

"वसूना मिति। रातिर्दानम्, तस्यां भवेम; धनं लभेमहीत्यर्थः। "रुद्राणाम् उर्वायाम्"-इति। उरुत्वे तेषां यन्महत्त्वम्, तस्मिन् स्यामेति सम्बन्धः। 'स्वादित्याः' तेषा मुपसदनेन सुप्रीताः आदित्याः वयम् 'अदितये' देवमात्रे, एतन्नामिकायै देवतायै वा 'अनेहसः' अपापिनः, अनपराधिनो भवेम, अथवा दितिः खण्डनं नाशः[२], तदभावाय चिरकालजीवनाय भवेमेत्यर्थः ॥

अत्र मन्त्रविवक्षया "यथा देवाः"-इत्युक्तम्, पृथक् पृथक् प्रार्थनायाः पर्यवसितं फल माह— "एतेषा मिति ॥ १७ ॥

मन्त्रभागे विशेष्यभूतस्य वाक्शब्दस्य अर्थे 'उद्यासम्' इत्यत्र वदिधातुनैव उपात्त मित्यभिप्रेत्य तद्विशेषणीभूतं 'जुष्टाम्'-इति पदं क्रियाविशेषणतया व्याचष्टे— "जुष्टा मित्यादिना। अत्र केवलोऽपि वदिरुच्चारणार्थे वर्त्तते। किं मनेन वाचो जुष्टत्वप्रार्थनयेति तदुपपादयति— "तद्धीति। 'यो जुष्टम्' 'अनुब्रवत्' अनु-

---

१— ऐ० ब्रा० ३. २. ७। २— निरु० ४. ४. १, २; ११. ३. १, २।

ब्रूयात्, 'तत्' तदीयं कर्म्म 'समृद्धम्' इत्यर्थः। ब्रुवो लेट्यडागमः[१]। एव मुत्तरवाक्ययोरपि योजना ॥ १८ ॥

'ब्रह्मभ्यः'-इति ब्रह्मशब्दस्य ब्राह्मणजातिरर्थ इति व्याचष्टे—"जुष्टां ब्रह्मभ्य इति ॥१९॥

"जुष्टां नराशंसायेति। यथा सर्व्वेऽपि नराः 'आ' सर्वतः शंसन्ति, तथाविधशंसनाय 'जुष्टां' प्रिया मित्यर्थः। अत्र साधारण्येन नराणां यो जोष आशंसितः, स युक्त एवेत्याह— "प्रजा वै नर इत्यादिना। न केवलं तद्धि होतृस्थाना मेव संलापोऽपेक्षितः, अपि तु यो जुष्टां वाचं जानाति, यस्य न, स सर्व्वैरप्ययं साधुः उक्तवा-नित्येवंरूपया वाचा 'विसृज्यन्ते' उच्चार्यन्ते तदेव समृद्ध मित्यर्थः॥

इमानि मन्त्रवाक्यानि व्याख्याय ऋगात्मकं मन्त्रं व्याख्यातुं साकल्येनानुवदति— "यदद्येति। मन्त्रस्याय मर्थः।— 'होतृवर्य्ये' होतृवरणे निमित्तभूते सति[२] 'यत्' 'चक्षुः' अङ्गम् ('जिह्मं') अंशोपरोधेन कुटिलं ('परापतत्') सन्निपतेत्, 'तत्' विशेषेण द्रष्टा 'अग्निः' पुनराभरतु। चक्षुर्वत्प्रधानं होतृस्याङ्गं यन्नष्ट मभूत्, तदग्निः समादधात्विति तात्पर्यार्थः। मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं प्रदर्श्यते— "यथेत्यादिना। पुरा 'यान् अग्रे अग्नीन् होत्राय' वृतवन्तः, 'ते' 'प्राधन्वन्' प्रगता नष्टा अभवन्; 'एवम्' इदानीं 'मे' मदङ्गं

१— भा० अदा० उ० ३४। पा० ३. ४. ७ सू०, ३. ४. ९४ सू०।

२— 'होतृवूर्य्ये'-इति ऋ० सं० १. ३१. ३। "होता व्रियत इति होतृवूर्य्यो यज्ञः"-इति तत्र सा० भा०।

'प्रवरेण' निमित्तेन 'अमायि' हिंसित मभूत्; तत्समाधस्वेत्युक्त मिति ॥ २० ॥

अथ वृतस्य होतुः संमार्शनं विधत्ते— "अथाध्वर्यु मिति। संमार्शनेनेष्टं विवत्तुः अनयोः संमार्शने कारण माह— "मनो वा इति। अध्वर्योः कर्त्तव्यविषयस्य मनोव्यापारस्य बाहुल्यात् मनोरूपत्वाभिधानम्। याज्यापुरोनुवाक्यादिकेवलवाग्व्यापारात् होतुर्वागात्मकता, तदुभयात्मकत्वाद् यज्ञस्य; तयोः संमार्शनेन मनोवाचोः सन्धानं कृतं भवति। संस्पर्शनप्रकार माश्वलायन माह— "अंसेऽध्वर्यु मन्वारभेत पार्श्वस्थेन पाणिना आग्नीध्र मङ्क्देशेन"-इति[1] ॥ २१ ॥

तत्र जपतीति। अन्वारब्धेन जपितव्यं मन्त्रं सतात्पर्य माह— "षण्णोर्वीरित्यादिना। अग्न्यादीना मुरुत्वं लोकसिद्धम्। 'एताः' मां दुरितात् पान्त्विति तस्यार्थः। 'अंहः'-शब्दस्य तात्पर्याभिधानम् "आर्त्तेरिति। आर्त्तिर्नाशः। अग्न्यादीनां प्रत्यक्षदेवतात्वात् तद्रक्षितस्य नाशाभावः प्रसिद्ध इत्याह— "तस्मो हीति ॥ २२ ॥

"अथेति। संमार्शनदेशात् 'होतृषदनं' प्रत्यागच्छेत्। उत्तरवेदिश्रोणेर्होतृषदनम्। 'सः' होता तस्मात् सदनात् 'एकं तृणं' "निरस्तः"-इतिमन्त्रेण निरस्येत् ॥

परावसोर्निरसने कारण माह— "परावसुर्हेति। 'परा' परागतं 'वसु' यज्ञाख्यं धनं यस्मात्, स तथोक्तः[2] ॥ २३ ॥

"अथ होतृषदन इति। उपवेशनमन्त्र माह— "इद मह

१— आश्व० श्रौ० सू० १. ३. २५, २६। सव्येन वेति तच्छेषः।

२— साङ्ख्या० श्रौ० सू० १. ६. ६। 'पराग्वसुः'-इति कौषी० ३. १३७।

मिति। 'अर्वा' अर्वाक् अभिमुखं 'वसु' यज्ञाख्यं धनं यस्य, स तथोक्तः[१], 'तस्य'; सीदत्यचेति 'सदनं' स्थानम्। तत्र संस्थितिभावनया स्वय मपि तत्सदृशो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

तत्रोपविष्टस्य मन्त्रजपं विधत्ते— "तचेति। हे विश्वकर्म्मन्! कृत्स्नविषयव्यापारं करोतीति विश्वकर्मा, 'तनूपाः' तनोः पाता, महादेव! त्वं शरीरस्य पाता भवसि। उपवेशनस्थानादीषत् उत्तरतस्खलनं समन्त्रकं विधत्ते— "मा मेति। तस्याय मर्थः।— हे उभावग्नी! युवां 'मा' माम् 'उत्' उत्कृष्ट माधिक्येन 'मा उषिष्टं' दाहं माकार्षम्। "उष दाहे"—इति[२] धातुः। अस्यैव तात्पर्य माह— 'मा हिंसिष्टम्'—इति। यतः 'एषः' 'लोकः' 'वां' सम्बन्धि स्थानम्, अतो हेतोर्मा माहिंसिष्ट मिति प्रार्थना युक्ता। होतृषदनात् 'उदङ्' उदङ्मुखः 'एजति' "एजृ कम्पने[३]", जपन् कम्पते। "अन्तरा वा इत्यादिना दाहप्रसङ्गप्रदर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ समन्त्रकं[४] जपं विधत्ते— "अथाग्नि मित्यादिना। मन्त्रस्याय मर्थः।— हे 'विश्वे देवाः!' 'इह' यज्ञे होतृत्वेन 'वृतः' अहं 'यथा' येन प्रकारेण, 'यथा' येन च 'पथा' मार्गेण, 'वः' 'हव्यम्' 'आ' समन्ताद् 'वहानि' प्रापयानि; तदुभयं 'मे' अह्नाय मह्यम्

१— वा० सं० १५. १९. 'अर्वाग्वसुः'—इति। "पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसुः वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते"—इतीहैवोपरिष्टात् (८. ३. ६. २०.)।

२— धा० पा० प० ६९६। ३— धा० पा० प० २३४।

४— ऋ० सं० १०. ५२. १।

'प्रब्रूत'। एतन्मन्त्रस्यार्थं लोकदृष्टान्तप्रदर्शनपुरःसरं विशदयति— "यथा येभ्य इत्यादिना। 'यथा' लोके कश्चित् पाचकः तत्स्वामिनं पृच्छति— 'पक्कम्' अन्नं यथा आनेष्यामि, यथा वा आनीतं पात्रे समर्पयामीति। एवम्प्रकारप्रश्नस्य लोके दृष्टत्वात् उक्त मनुशासन-प्रार्थन मित्यर्थः। दार्ष्टान्तिके योजयति— "एव मेवैतदिति। 'अनुष्ठ्या' आनुपूर्व्येण 'वषट्कुर्याम्' वषडिति शब्दं ब्रूयाम्। 'वषड्'-शब्दो हविःप्रदानसाधनः[1]; "स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते"—इतिश्रुतेः[2]। सिद्ध मन्यत् ॥ २६ ॥ २ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्[3] ॥

१— "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां ध्यायेद् वषट् करिष्यन्"— इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. १. ८। उद्धृतश्चैतद्वचनं निरुक्ते (८. ३. ७.)। "वौश्षडिति वषट्कारः"—इति आश्व० श्रौ० सू० १. ५. १५। अतएव तै० सं० १६. ११ भाष्ये सायणोऽप्याह—"वषट्कारेण वौषडित्येवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः"—इति।

२— "यजतिजुहोतीनां को विशेषः? तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतयः, उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः"—इति का० श्रौ० १. २. ५, ६, ७ सू०।

३— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरविधावाश्रावणादिक मास्नातम्। तत्पद्धति-स्त्वेवम्।— अध्वर्युर्होतारं प्रादक्षिण्येन मुत्क्रोत्कर मपरेण प्राङ्मुखो ह्रौधूमसन्नहनान्यादाय 'ओ३श्रावय'—इत्याह। ततोऽग्नीत् दक्षिणा-

अग्निर्होता वेत्त्व*ग्नेर्होत्र† मिति । अग्नि‡रिदᳪं होता वेत्त्वित्येवैतदाहाग्नेर्होत्र मिति तस्यो हि होत्रं वेत्तु प्रावित्र मिति यज्ञो वै प्रावित्रं वेत्तु यज्ञ मित्येवैतदाह साधु ते यजमान देवतेति साधु ते यजमान देवता यस्य तेऽग्निर्होतेत्येवैतदाह घृतवती मध्वर्यो स्रुच मास्यस्वेति तदध्वर्युं प्रसौति स यद्द्वेका मिवाह ॥ १ ॥

यजमान ऽएव जुहू मनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृत मनु स यद् द्वे ऽइव ब्रूयाद् यजमानाय द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यादत्रैव जुहू मन्वाद्य उपभृत मनु स यद् द्वे ऽइव ब्रूयादत्तु§ ऽआद्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यात् तस्माद्द्वेका मिवैवाह ॥ २ ॥

मुखोऽध्वर्यु मुत्तरेण स्थितः स्फ्यसन्नहने पाणौ कृत्वा 'अस्तु श्रौषट्'-इति प्रत्याह । ततो गृहीतसन्नहन एवाध्वर्युः 'अग्निर्देवो दैव्यः'-इत्यादिराह । ततः परस्तादर्वाञ्चि यजमानस्य त्रीणि प्रवर-नामधेयान्यप्याह । तद्यथा-'काश्यपवदवत्सारवन्नैध्रुववदिति । एतद-नन्तर मेव 'ब्रह्मण्वदा च वक्षद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारो-ऽमुकशर्मा होता मानुषः'-इति होतृनामग्रहणं मुच्चैरुपांशु वा कर्त्तव्यम् । ततो होता 'देव सवितरित्यादिकं जपित्वा उत्थाय अध्वर्यु मग्नीधं चांसयोः प्रादेशेन सम्मृशति । होत्रा सम्मृष्टौ तौ चोपविशत इति ॥

* 'वेत्व०'-इति क, ख, ग, डा०-वेवर्-दृष्टस्य । † 'हौत्र'-इति सा०-सम्मतः ।
‡ 'मित्यग्नि'-इति ग । § 'दत्तु'-इति च ।

देवयुवं विश्ववारा मिति*। उप†स्तौत्येवैना मेतन्महु-
यत्येव यदाह देवयुवं व्विश्ववारा‡ मितीडामहै देवाँ३§
ऽईडेन्यान् नमस्याम नमस्यान् यजाम यज्ञियानितीडा-
महै तान् देवान् य ऽईडेन्या नमस्याम तान्ये नमस्या
यजाम यज्ञियानिति मनुष्या वा ऽईडेन्याः पितरो
नमस्या देवा यज्ञियाः ॥ ३ ॥

या व्वै प्रजा यज्ञे ऽनन्वाभक्ताः। पराभूता वै ता ऽएव
मेवैतद्या ऽइमाः प्रजा ऽअपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति
मनुष्याननु पशवो देवाननु व्वयाꣳस्योषधयो व्वनस्पतयो
यदिदं किञ्चैव मु तत्सर्व्वं यज्ञ ऽआभक्तम् ॥ ४ ॥

ता वा ऽएताः। नव व्याहृतयो भवन्ति नवेमे पुरुषे
प्राणा ऽएतानेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मान्नव व्याहृतयो
भवन्ति ॥ ५ ॥

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम। तं देवा ऽअन्वमन्त्रयन्ता
नः शृणुप न ऽआवर्त्तस्वेति सोऽस्तु तथेत्येव देवानुपाव-
वर्त्त तेनोपावृत्तेन देवा ऽअयजन्त तेनेष्ट्वैतदभवन्
यदिदं देवाः ॥ ६ ॥

*,‡ 'देवयुवं विश्ववारा मिति'—इति च। † 'मित्युप'—इति ग।
§ 'देवां३'—इति क, 'देवां२'—इति ख, 'देवाँ२॥'—इति च।

स यदाश्रावयति । यज्ञ मेवैतदनुमन्त्रयत ऽआ नः शृणूप न ऽआवर्त्तस्वेत्युथ यत्प्रत्याश्रावयति यज्ञ ऽएवैतदुपावर्त्ततेऽस्तु तथेति तेनोपावृत्तेन रेतसा भूतेनऽर्त्विजः सम्प्रदायं चरन्ति यजमानेन परोऽक्षं यथा पूर्णपात्रेण सम्प्रदायं चरेयुरेव मनेनऽर्त्विजः सम्प्रदायं चरन्ति* तद्वाचैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति व्वाग्घि यज्ञो व्वागु हि रेतस्तद्रेतेनैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति† ॥ ७ ॥

सोऽनुब्रूहीत्येवोक्त्वाध्वर्युः । नाप‡व्याहरेन्नो ऽएव होतापव्याहरेदाश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीधं यज्ञ ऽउपावर्त्तते ॥ ८ ॥

सोऽग्नीन्नापव्याहरेत् । आ§ प्रत्याश्रावणात् प्रत्याश्रावयत्यग्नीत् तत्पुनरध्वर्युं यज्ञ ऽउपावर्त्तते ॥ ९‖ ॥

सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत् । आ यजेति व्वक्तोर्यजेत्येवाध्वर्युर्होत्रे यज्ञꣳ सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

स होता नापव्याहरेत् । आ¶ वषट्कारात् तं** वषट्कारेणाग्नावेव योनौ रेतो भूतꣳ सिञ्चत्यग्निर्व्वै योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायत ऽइति नु हविर्यज्ञेऽथ सौम्येऽध्वरे ॥ ११ ॥

*, † 'चरुन्ति'—इति च । ‡ 'ध्वर्युर्नाप'—इति ग ।

‖ "काण्डस्यार्द्धम् । ४१९"—इतीह च-पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

§, ¶ 'हरेदा'—इति ग । ** 'सं'—इति सा०-सम्मतः ।

स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युः । नापव्याहरेदोपाकरणादु-पावर्त्तध्व मित्येवाध्वर्युरुद्गातृभ्यो यज्ञꣳ सम्प्रयच्छति॥१२॥

त उद्गातारो नापव्याहरेयुः। आत्तमाया एषोत्तमे-त्येवोद्गातारो होत्रे यज्ञꣳ सम्प्रयच्छन्ति ॥ १३ ॥

स होता नापव्याहरेत् । आ* वषट्कारात्तं व्वषट्कारे-णाग्नावेव योनौ रेतो भूतꣳ सिञ्चत्यग्निर्व्वै योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायते ॥ १४ ॥

स यद्ध सोऽपव्याहरेत् । यं† यज्ञ उपावर्त्तते यथा पूर्णपात्रं परासिञ्चेदेवꣳ ह स यजमानं परासिञ्चेत् स यत्र हैव ऋत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति सर्व्व मेव तत्र कल्पते न मुह्यति तस्मादेव मेव यज्ञो भर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

ता वा एताः । पञ्च व्याहृतयो भवन्त्यो आवयास्तु श्रौषड् यज ये यजामहे व्वौषडिति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्यैषैका यज्ञस्य मात्रैषा सम्पत् ॥ १६ ॥

तासाꣳ सप्तदशाक्षराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञ एषैका यज्ञस्य मात्रैषा सम्पत् ॥ १७ ॥

* 'हरेदा'–इति ग । † 'हरेद्यं'–इति ग ।

ओ श्रावयेति वै देवाः। पुरोवातꣳ ससृजिरेऽस्तु श्रौषडित्यभ्राणि समप्लावयन् यजेति विद्युतं ये यजामह इति स्तनयित्नुं वषट्कारेणैव प्रावर्षन् ॥ १८ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात्*। यदीष्ट्या वा यजेत दर्शपूर्णमासयोर्वैव ब्रूयाद् वृष्टिकामो वा अस्मीति तचो ऽअध्वर्युं ब्रूयात् पुरोवातञ्च विद्युतञ्च मनसा ध्यायेत्यभ्राणि मनसा ध्यायेत्यग्नीधꣳ स्तनयित्नुञ्च वर्षञ्च मनसा ध्यायेति होतारꣳ सर्वाण्येतानि मनसा ध्यायेति ब्रह्माणं वर्षति हैव तच यचैव ऋत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति ॥ १९ ॥

ओ श्रावयेति वै देवाः†। विराज मभ्याजुहुवुरस्तु श्रौषडिति वत्स मुपावासृजन् यजेत्युदनयन्‡ ये यजा-मह ऽइत्युपासीदन् वषट्कारेणैव विराज मदुह्रतेयं वै विराड़स्यै वा ऽएष दोह ऽएवꣳ ह वा ऽअस्मा ऽइयं विराट् सर्वान् कामान् दुहे य ऽएव मेतं विराजो दोहं वेद ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. २.]॥

* 'स्याद्'–इति ग। † 'देवा'–इति ग।

‡ 'यजेत्युदजयन्'–इति च।

अथ स्रुगादापननिगदं नवधा विभज्य व्याचिख्यासुराद्यं भाग मनूद्य तस्यार्थ माह— "अग्निर्होतेति[१]। वेदितव्यस्य मन्त्रे अनिर्देशात् 'इदम्'-इति तत्कर्मप्रदर्शनम्। दैव्यो 'होता अग्निः' 'इदम्' अनुष्ठेयं कर्म 'वेत्तु' जानातु। एतन्मन्त्रवाक्यं 'वेत्त्विति' किम्? आह— इदं 'हौत्रं' कर्म। जानात्वित्याह, किं तद्वेदनेनेति तस्य हौत्रेण प्रतिनियतं सम्बन्ध माह— "अग्नेरिति। 'तस्य उ हि' तस्यैव हि। स च सम्बन्धनियम एवकारार्थेन 'उ'-शब्देन द्योत्यते।

द्वितीयभागे 'प्रावित्र'-शब्दार्थ माह— "यज्ञो वा इति। प्रकर्षेणावतीति 'प्रावित्रः' यज्ञः। अवतेरित्रप्रत्ययः[२]। यज्ञापरिज्ञाने हौत्रज्ञान मपि व्यर्थ मिति तज्ज्ञान माशास्यते।

तृतीयभागे सामान्येन निर्दिष्टां यजमानदेवतां विशिष्य व्याचष्टे— "साधु त इति। हे 'यजमान'! 'ते तव 'देवता' 'साधु' साध्वी। कथं साधुत्वम्? कैषा सा? तदाह— "यस्य त इति[३]। होतृत्वगुणकोऽग्निरेव तव देवतेत्याह स्म मन्त्रवाक्यम्।

१— "अग्निर्होतेति स्रुगादापनं प्रयाजेषु सन्निधेः"—इति का० श्रौ० सू० ३. २. १५। श्रुतश्चैष तैत्तिरीयाम्नाये— तै० ब्रा० ३. ५. ४. १; सं० २. ५. ९। तत्रत्यपाठस्त्वेवम्— "(१) अग्निर्होता वेत्त्वग्निः। (२) होत्रं वेत्तु प्रावित्रम्। (३) स्मो वयम्। (४) साधु ते यजमान देवता। (५) घृतवती मध्वर्यो स्रुच मास्यस्व। (६) देवायुवं विश्ववाराम्। (७) ईडामहे देवाँ ईडेन्यान्। (८) नमस्याम नमस्यान्। (९) यजाम यज्ञियान्"—इति। एष एव मन्त्रः स्रुगादापननिगद उच्यते।

२— "अमित्रादिभ्य इत्रोत्रौ"—इति उ० ४. १७५।

३— तै० सं० २. ५. ९ भाष्ये उक्तम्— "त मिमं शाखान्तरपाठं दूषयतीत्यादि। स च पाठस्तत्रान्यविध एवोद्धृत इति न शतपथीयः।

चतुर्थभागे वाक्यार्थस्य स्पष्टत्वात्तात्पर्य माह— "घृतवती मिति। घृतपूर्णां 'स्रुचम्' 'आस्व' हस्ते धारयेत्यर्थः। अनेन अध्वर्यवे अनुज्ञां दत्तवान् भवति[1]। "उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्"–इत्यात्मनेपदम्[2]। मन्त्रे 'स्रुचम्'–इत्येकस्या एव निर्देशं द्विलनिर्देशपक्षनिन्दापुरःसरं द्रढयति— "स यदित्यादिना। 'सः' होता 'एका मिव' स्रुच मित्येका मेव ब्रूयात् ॥ १ ॥

"यजमान एवेति। 'जुह्व मनु' जुह्वा अनुकूलः, तदभिमानीत्यर्थः। 'यः' च यजमानस्य 'अरातीयति' शात्रव मिच्छति, 'सः' 'उपभृत मनु' उपभृतोऽनुकूलः। यत एव मतो होता यदि 'द्वे इव' जुहूपभृतावास्वेत्येवं 'ब्रूयात्', तदा 'यजमानाय' द्वेष्टारं शत्रुं 'प्रत्युद्यामिनं' प्रतिकूलोद्योगवन्तं 'कुर्यात्'। तथा च तैत्तिरीयकम्— "यजमानदेवत्या वै जुहूः, भ्रातृव्यदेवत्योपभृत्"–इति[3]। दोषान्तरोपन्यासेनापि द्विवचनं निषेधति— "अत्तैवेति। 'आद्यः' अदनीयो व्रीहियवादिपदार्थः; तम् 'अत्र' यजमानाय प्रतिकूलं कुर्यात् ॥ २॥

"देवयुव मिति। देवानिच्छतीति 'देवयुः'। "क्याच्छन्दसि"–इत्युप्रत्ययः[4]। विश्वैरपि देवैर्वरणीया 'विश्ववारा'। आभ्यां स्रुग्विशेष्यते। 'एनां' स्रुचम् एतद् 'उपस्तौत्येव' श्लाघयत्येव। अत्र न कश्चिदपूर्वोऽर्थोऽभिधीयत इति सापि किमर्थं स्तूयत इत्यत आह— 'एतत्' 'महयत्येव' पूजयत्येव। 'यदाह' यदेतद्वाक्यं मन्त्र आहेत्यर्थः ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १६। २— पा० १. ३. ७ सू० वा० २।
३— तै० स २. ५. ६. ३। ४— पा० सू० ३. २. १७०।

निगदस्य सप्तमादिभागचयं पृथक्-पृथग् व्याख्यातु मनुवदति— "ईडामहा इत्यादि। 'ये' देवाः 'ईडेन्याः' स्तुत्याः, स्तुतिभाजना इत्यर्थः; 'ये' च 'नमस्याः' नमस्कार मिच्छन्ते; ये च ('यज्ञियाः') यष्टव्याः हविर्भाजः; 'तान्' सर्वान् अविशेषेण स्तुति-नमस्कार-यागैः 'ईडामहे' पूजयामहे इति मन्त्रहार्थः। 'ईडेन्यान्'-इति "ईड स्तुतौ"-इत्यस्य[1] 'केन्य'-प्रत्ययः। ईडेन्यादीन् प्रशंसति— "मनुष्या वा इत्यादिना। कुशलादिस्तुतिमात्रेण प्रायेण परितुष्यन्त इति[2] 'ईडेन्याः[3] मनुष्याः', "नमस्कारो हि पितृणा मितिश्रुतेः[4] 'नमस्याः' पितरः, हविःप्रदान मन्तरेणापरितोषाद् 'देवाः यज्ञियाः' ॥ २ ॥

"यजाम यज्ञियानितीतिकीर्त्तने यज्ञस्य शुद्धिस्तुतया यागं तदनुप्रवेशेन प्रशंसति— "या वा इत्यादिना। देवमनुष्यात्मकासु प्रजासु मध्ये 'याः' प्रजाः' यष्टव्यत्वेन यज्ञ मन्वभजन्। तत्प्रकार माह— "मनुष्यानन्विति। 'मनुष्यान्' 'अनु'सृत्य 'पशवः' गवाद्याः चीरोधस्साधनत्वेनानुप्रविष्टाः। 'देवान्' 'अनु'सृत्य 'वयांसि' पक्षिणोऽनुप्रविष्टाः; "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते"-इतिश्रुतेः[5]। अथ वा एकहायनप्रभृति-पञ्चदशहायनान्ताः 'पशवो वयांसि', तान्यनुप्रविष्टानीत्यर्थः। तान्यनुप्रवेशाच्चरुपुरोडाशाः, यूपादियज्ञ-साधनद्वारेणौषधिवनस्पत्यादयः। किं बहुना 'यत् किं चेदं' प्रतीयमानं वस्तु अस्ति, 'तत्' 'सर्वम् उ' सर्व मप्येत मेव 'द्वारि'

१— धा० अदा० घा० ८। २— 'प्रायेण परितोषात्'-इति ढ।
३— "औणादिक एन्य-प्रत्ययः"-इति ऋ० सं० १. ७९. ५ सा० भा०।
४— तै० ब्रा० ३. ३. १०. ८। ५— वा० सं० २४. २०. १।

द्वारया यज्ञ मनुप्रविष्ट मेव। अतो यज्ञसंस्पर्शवतां न कदाचित् पराभवोऽस्ति, तदसंस्पृष्टं च न किञ्चिदस्तीति यज्ञस्तुतिः ॥ ४ ॥

निगदविभागगतां नवसङ्ख्यां[१] प्रशंसति— "ता वा इति। 'व्याहृतयः' उक्तवाक्यानि। तानि च 'नव'; सप्त शीर्षण्याः[२], द्वाववाञ्चाविति[३]। 'प्राणाः' अपि 'नव'[४]। तदेतेन नवविभागकरणेन 'अस्मिन्' यजमाने 'पुरुषे' 'एतान्' प्राणान् 'एव' स्थापितवान् भवति ॥ ५ ॥

अथाश्रावणप्रत्याश्रावणे विधातु माख्यायिका माह— "यज्ञो हेति। पुरा किल 'यज्ञः' केनचिद्व्याजेन 'देवेभ्यः' अपक्रान्तवान्। 'तं देवाः' 'अन्वमन्त्रयन्त' अनुनयेनाकथयन्त।— हे यज्ञ! 'नः' अस्माकं वचनं 'शृणु', 'नः' अस्मान् ('उपावर्त्तस्व') प्रतिनिवर्त्तस्व। उपावर्त्तेति गुणश्छान्दसः। यद्वा, उपावर्त्तन मुपावर्त्तः। आवर्त्तनाभावे यागासम्भवात्तस्य साधनत्वव्यपदेशः। 'देवाः' यजमानाः 'अयजन्त'। भाविगत्या तेषां देवत्वव्यवहारः। 'देवाः'—इति 'यदिदं' देवत्व मस्ति, 'एतत्' तस्यानुष्ठानेन 'अभवन्' प्राप्तवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— "अग्निहोता नव"—इति तै० ब्रा० ३. ५. ४।

२— "सप्त वै शीर्षन् प्राणाः"—इति ऐ० ब्रा० १. ३. ६ ; ३. १. ३।

३— " 'अवाञ्चः' नाभेरधस्ताद् वर्त्तमाना अपानवाय्वादयः"—इति ऐ० ब्रा० १. ३. ६ सा० भा०।

४— "नव वै पुरुषे प्राणाः"—इति तै० सं० ३. ५. १०. ५। "शिरोऽवस्थितेषु सप्तसु छिद्रेषु, अधोऽवस्थितयोश्च द्वयोश्छिद्रयोः सञ्चरन्तः प्राणा नवसङ्ख्याकाः"—इति तत्रैव सा० भा०।

इदानीं माश्रावणं विधत्ते— "स यदिति। यस्मादेवं, तस्मात् 'सः' अध्वर्युराश्रावयेत्[1]। 'एतत्' एतेन यज्ञ मेवानुमन्त्रितवान् भवतीति तत्प्रकारप्रदर्शनम्। "आ न इति। यत एतदेवं, तस्मात्। "आ नः शृणु"—इत्यस्य आश्रावणार्थत्वात्[2]॥

अथ प्रत्याश्रावणं[3] विधत्ते— "अथ यदिति। तेन अग्नीध्रकर्तृकेन प्रत्याश्रावणेन 'तथास्त्विति' प्रतिनिवृत्तिः कृता भवति; प्रत्याश्रवण शब्दा उक्तार्थप्रतीतेः॥

आश्रावणादि वषट्कारान्त मध्वर्य्वादेः स्व-स्व-समये मौनं विधित्सुराह— "तेनेति। 'तेन' प्रत्यावृत्तेन 'रेतसा भूतेन' बीजभूतेन। स्वर्गाख्यफलोदयात् बीजत्वं यज्ञस्य। ('ऋत्विजः') अध्वर्यादयः स्वस्मिन्नाश्रितं यज्ञं 'सम्प्रदायं' सम्यक् प्रदाय-प्रदाय, एकोऽन्यस्मै सोऽप्यन्यस्मा इत्येवम्प्रकारेण 'चरन्ति' अनुतिष्ठन्ति। 'यजमानेन' 'परोक्षं' त मनपेक्ष्य तस्य तत्र व्यापाराभावात्। परस्परसमर्पणे दृष्टान्त माह— "यथेति। यथा जलैरापूर्णं घटादि-पात्रं गृहान्तर्गतप्रभूतभाण्डपूरणसमये परस्परहस्तेन सञ्चरन्ति, तद्वत्। एतदेव विशिनष्टि— "तद्वाचैवेति। 'तत्' तदा 'वाचैव' वाग्रूपेणैव, आश्रावणादिवाच मन्तरेण यज्ञासिद्धेस्तस्या यज्ञत्वव्यप-देशः। अस्त्वेवं किं तत्र आह— "वाग्घीति। वाचा मन्त्रात्मिकया यज्ञस्योत्पत्तेः तस्या रेतस्त्वम्। "तदित्याद्युपसंहारः॥ ७॥

१— ओ श्रावयेत्यस्याश्रावणसञ्ज्ञा।

२— इहास्मात एष एव आश्रावणार्थोऽनुवाक्यामन्त्रः।

३— अस्तु श्रौषडित्यस्य प्रत्याश्रावणसञ्ज्ञा।

अथ सङ्क्षेपेणोक्तं यज्ञसम्प्रदानं विशिंषन्नध्वर्य्यादेः स्व-स्व-कालेषु मौनं विधत्ते— "सोऽनुब्रूहीत्यादिना। 'सोऽध्वर्युः' होतारं प्रति 'अनुब्रूहीत्युक्त्वैव'[१] तत्समनन्तर मेव 'नापव्याहरेत्' प्रस्तुतानुपयोगि वचनं न ब्रूयात्।

'होता' अपि अनुवचनद्वारेण[२] वाग्रूपयज्ञस्य स्वस्मिन् समावेशात् 'नो एव अपव्याहरेत्'।

पुनः 'अग्नीधं' प्रति 'अध्वर्युः' यदा 'आश्रावयति[३]', तदानीं स वाग्यज्ञः तं प्राप्नोति; अतः 'सः' अपि 'न अपव्याहरेत्' स्व-प्रत्याश्रावणावधि।

सः ('अग्नीत्') यदा 'अध्वर्युं' प्रति प्रत्याश्रावयेत्, तदैव 'यज्ञः' पुनः आगच्छेत्; अतः 'सः' अपि 'अध्वर्युः' 'आ यजेति' यजेति[४]वचनावधि 'न अपव्याहरेत्'।

अथ पुनः 'अध्वर्युः' यदा 'यजेति' स्व-वाग्यज्ञं 'होत्रे सम्प्रयच्छति', तदा प्राप्तयज्ञः 'सः' 'होता' वषट्कारपर्यन्तं 'नापव्याहरेत्'।

"स वषट्कारेणेति। 'सोऽध्वर्युः' होतृकृतेन 'वषट्कारेण' हविःप्रदानसाधनेन 'अग्नौ' योनिभूते 'रेतोभूतं' हविः 'सिञ्चति' प्रयच्छति। यस्माद्य उत्पद्यते तत्तस्य योनिरिति प्रसिद्धिः 'वै'-शब्देन उच्यते। उक्तं वाङ्नियमं विषयविशेषे व्यवस्थापयति— "स्विति। अत्र सूत्रम्— "अनुब्रूहीत्युक्त्वा नापव्याहरेद्धोता चाऽऽश्रावणात्,

१— अनुब्रूहीति अनुवाक्यापाठार्थो होतृप्रैषः।

२— अनुवाक्यापाठेनेति यावत्। ३— "ओ श्रावयेत्युच्चैरित्यर्थः।

४— यजेति याज्यावषट्कारपाठार्थो होतृप्रैषः।

आश्राविते ऽग्नीदा प्रत्याश्रावणात्, प्रत्याश्राविते ऽध्वर्युरा होतृप्रैषात्, होता ऽऽवषट्कारादिति[१] ॥

अथ सोमविषयं वाङ्नियमं प्रतिजानीते— "अथ सौम्ये ऽध्वरे"-इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

"स वा इत्यादि । 'अध्वर्युः' ग्रहग्रहणादनन्तरम् 'आ उपाकरणात्'[२] यदा च उद्गातारः स्तोत्रं प्रारभेरन्, तावत् 'नापव्याहरेत्' । यदा 'अध्वर्युः उपावर्त्तध्व मिति' ब्रूयात्, तदानीं तस्य यमस्तान् ('उद्गातॄन्') प्राप्नोति, 'ते उद्गातारः' अपि ('आ उत्तमायाः') 'नापव्याहरेयुः' तत्प्रभृत्युत्तमस्तोत्रीयापर्यन्तं[३] न वदेयुः । यदा च 'एषा' अन्तिमा स्तोत्रीयेति 'उद्गातारः' प्रज्ञापयन्ति, 'होता' अपि तदा प्रभृति 'नापव्याहरेत्' 'आ वषट्कारात्' । "तं वषट्कारेणेत्यादि पूर्ववत् । अत्र सूत्रम्— "सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपाकरणात्"-इति[४] । उत्तमस्तोत्रीयां प्रस्तुत्य होतुरेवेति ब्रुवन्त उद्गातारः[५] शंसिष्यते होत्रे यज्ञं प्रयच्छन्ति[६], तदा प्रभृति वषट्कारपर्यन्तं होता नापव्याहरेत्[७] ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ३. १३—१५ । अपव्याहारो लौकिकवदनम् ।
२— ऐ० ब्रा० २. २. ५. ५ ; तै० सं० ६. ४. ३. १ ; आप० श्रौ० सू० १२. ३. १४, १५ ; आश्व० श्रौ० सू० ४. १३. १—६ ; का० श्रौ० सू० ९. १. १०.—इत्येतेषु प्रातरनुवाकोपाकरणं विहितं द्रष्टव्यम् ।
३— तिसृषु ऋक्षु एकं स्तोत्रियं साम गीयते सामगैः । तत्रान्त्या ऋक् उत्तमस्तोत्रीया भवति । विशेषतस्तु छन्दोभाष्यावतरण्याम्, ऐ० ब्रा० ३. ०. १२ ३. ४. ४ इत्यादौ च द्रष्टव्यम् ।
४— का०श्रौ० ३. ३. १७ । ५— उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्त्तार इत्युद्गातारः ।
६— का०श्रौ० ३. ३. १८ द्रष्टव्यम् । ७— का०श्रौ० ३. ३. १९ द्रष्टव्यम् ।

उक्तवाङ्नियमाभावे बाध माह— "स यद्धेति । सोमयागे तस्य ग्रहणादि-प्रदानावधि-काले 'यं यज्ञे उपावर्त्तते', 'सः' 'यद्' यदि 'अपव्याहरेत्', 'सः' 'यजमानं परासिञ्चेत्' । अत्र दृष्टान्तः ।— 'यथा' 'पूर्णपात्रम्' अभिमतप्रदेशे घटादिषु प्रक्षेप मकृत्वा अन्यत्र 'परासिञ्चेत्', तादृगेव तत् । अपव्याहारेण यज्ञ-भ्रंशे सति स्वर्गाख्यफलभ्रंशाद् यजमान एव परासिक्तो भवति । उक्तवैपरीत्ये को गुण इत्याह— "स यत्रेति । एवं सर्वेऽध्वर्य्यादयः क्रमेण 'यत्र' यज्ञे 'संविदानाः' ऐकमत्यं प्राप्ताः स्व-स्व-कर्त्तव्य मेकाग्र्येण जानन्तोऽनुतिष्ठन्ति, 'तत्र' तस्मिन् यज्ञे 'सर्व मेव' अङ्ग-जातं 'कल्पते' फलजननसमर्थं भवति । एवं सत्येकोऽप्यृत्विक् 'न मुह्यति' स्वानुष्ठेयं न विस्मरति; अपव्याहारात्मकविक्षेपासम्भवात् ॥

निगमयति— "तस्मादिति । 'एव मेव' अध्वर्य्वादिभिः यज्ञ-सम्प्रदानक्रमेण 'यज्ञः' 'भर्त्तव्यः' पोषयितव्यः ॥ १५ ॥

आश्रावणादिपञ्चक मनूद्य प्रशंसति— "ता वा इति । व्याहियन्त इति 'व्याहृतयः' वाक्यानि । तानि आश्रावयेत्यादिकानि । पञ्चसङ्ख्यास्ति, 'यज्ञोऽपि पाङ्क्तः'; धानाः करम्भ इत्यादिहविर्गत-पञ्चसङ्ख्यायोगात्[1] । अतः सङ्ख्यासाम्यद्वारा व्याहृतिपञ्चको यज्ञः अस्तु । ततः किमित्यत आह— "पाङ्क्तः पशुरित्यादिना । चत्वारः पादाः, शिर एक मिति वा, लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जभेदेन वा,

---

१— "धानाः करम्भः परिवापः पुरोळाशः पयस्येत्येष वै यज्ञो हवि-ष्पङ्क्तिः"—इति ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

पशोः पाङ्क्तत्वम्। हेमन्तशिशिरयोरेकत्वेन[1] 'पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य'। अयं यज्ञो व्याहृतिपञ्चकद्वारा पशुसंवत्सररूपाभ्यां शब्दाभ्यां परिमितो भवतीत्यर्थः। 'एषा' पशुसंवत्सरात्मिका 'यज्ञस्य' 'एका' 'मात्रा' इयत्ता। प्रकारान्तर मपेक्ष्योक्तम्— "एषा सम्पदिति। सङ्ख्याद्वारा सम्पादितसमृद्धिर्यज्ञस्य विभुत्व मित्यर्थः ॥ १६ ॥

आश्रवणादिकं स्ववाक्यगतसङ्ख्याद्वारेण प्रशस्य, तद्गताक्षरसङ्ख्यापि प्रशंसति— "तासा मिति। "ओ श्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्व्यक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो वषट्कारः"–इति[2] सप्तदशाक्षरता; प्रजापतिरपि मासर्त्तुगतसङ्ख्यया सप्तदशः। यज्ञस्रष्टृत्वात्सोऽपि यज्ञः। 'एषा' अक्षरसङ्ख्याप्राप्ता प्रजापत्यात्मकत्वलक्षणा 'यज्ञस्य सम्पत्' ॥ १७ ॥

विहितेष्वाश्रावणादिषु वृष्ट्याख्यफलाय तत्र विशेषं विवक्षुस्तदुपोद्घात माह— "ओ श्रावयेतीति। 'अस्तु श्रौषट्'–इति' अनेन 'अभ्राणि' उदकसञ्चरणसमर्थान् मेघान् 'समप्लावयन्' सर्वत्र व्याप्तानकुर्वन्। 'ससृजिरे'–इति सर्वत्र सम्बन्धः। एव मुत्तरत्रापि उद्देशिना मनुद्देशिनां च पूर्वपूर्वाभाव उत्तरोत्तरानुदयात् कार्यकारणभावाभिधानम्। अत उक्तवैपरीत्ये न तथा शङ्कनीयम्। 'स्तनयित्नु'–शब्दः स्तनयतीति व्युत्पत्त्या मेघवाची[3], तथापि तस्य पृथगभिधानादत्र स्तननमात्र मभिधत्ते ॥ १८ ॥

१— "सप्तदशो वै प्रजापतिः द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन, तावान्संवत्सरः; संवत्सरः प्रजापतिः"–इति ऐ०ब्रा० १.१.१।

२— तै० सं० १.६.११.१। 'आश्रावयेति'–इति तत्र पाठः।

३— उ० ३.२९; पा० सू० ६.४.५५। अम० को० १.१.२.८।

अथौपोद्घातिकमाह— "स यदीति । 'सः' यजमानो 'यदि वृष्टिकामः स्यात्', स एव 'यदीष्ट्या' सौर्यादिकया फलान्तरसाधनभूतया 'यजेत', तत्र प्रकृतिभूतयोः 'दर्शपूर्णमासयोर्वा एव ब्रूयात्' ऋत्विजः ! 'वृष्टिकामः' अहम् 'अस्मीति' । कं प्रति किं ब्रूयादिति तदभिव्याह— "तत्रो इत्यादिना । 'तत्र' तेष्वेव कर्मसु 'अध्वर्युम्' ('ब्रूयात्')— आश्रावणसमये पुरोवातविद्युतोर्ध्यानं 'मनसा कुर्यात्' इति ; मनोव्यतिरेकेण ध्यानासम्भवात्, एकाग्रमना इत्यर्थः । एवमुत्तरवाक्येष्वपि योज्यम् । आग्नीध्रहोत्रोः प्रत्येकस्य व्याहृतिद्वये सम्भवात् एकैकस्य द्वयोर्द्वयोर्ध्यानम् ; "सर्वै ब्रह्मा"-इति[1] ब्रह्मणः सर्वकर्त्तव्यानुसन्धानस्मरणात् सर्वविषयध्यानाभिधानम् । एवं सङ्क्षु ध्याने सति वृष्टिफलं नियत मेवेत्याह— "वर्षति हैवेति । 'संविदानाः' फलविषये परस्पर मैकमत्यं प्राप्ताः ॥ १९ ॥

प्रकारान्तरेणाश्रावणादिपञ्चकं प्रशंसति— "ओ श्रावयेतीति । चरुपुरोडाशादिना विशेषेण राजत इति 'विराट्' वेद्यात्मिकां पृथिवी[2], सा धेनुत्वेन प्रकल्प्यते ; "सा मे धुक्ष्व यजमानाय कामान्"-इत्यादिमन्त्रेषु दोहनसाधनत्वश्रवणात् । तां विराड्धेनुम् ओ श्रावयेत्यनेन अभिमुख माह्वयन् 'वत्स मुपावास्रजन्' स्तनपानाय वत्सस्य कण्ठगतं पाशं व्यस्रंसयन् । 'यजेति' अनेन तम् 'उदनयन्' अपरिवीतं वत्स मूर्द्ध मूधसोऽभिमुख मनयन् । 'उपा-

१— य० प० सू० २२ । ऐ० ब्रा० ५. ५. ८ अपि द्रष्टव्यम् ।
२— वा० सं० ११. ४३ कण्डिका आलोच्या ।

सीदन्' दोहाय गोः समीपे स्थितः। 'वषट्कारेण' हविःप्रदान-साधनेन ताम् 'अदुहत' दोहनेनेमं यज्ञ मुदपादयन्नित्यर्थः॥

विराट्शब्द माह—"इयं वा इति। 'इयं' पृथिव्येव खलु 'विराट्'। उक्त मर्थं समर्थयते—"अस्यै वा इति। 'एषः' उक्तो 'दोहः' 'अस्यै वै' अस्या वेद्यात्मिकायाः पृथिव्याः सम्बन्धी खलु; चरुपुरोडाशादियज्ञसाधनानां तस्या एवोत्पत्तेः॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—"एवं ह वा इति। 'यः' एतदा-श्रावणादिकम् 'एवं' दोहात्मकतया 'वेद' जानाति 'अस्मै' अस्याः उक्तार्थं वेदित्रे 'इयं विराट्' पृथिवी 'सर्वान्' धनादिकान् 'कामान्' 'दुहे' प्रयच्छतीति॥ २०॥ २॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्[1]॥

अस्मिन् ब्राह्मणे स्रुगादापनमन्त्रस्य विधिव्याख्ये आश्रावणादिपञ्चक-विधिनियमौ च विदधौ। तत्रेयं पद्धतिः—"यदा होता 'अग्निर्होता वेत्त्विति स्रुगादापनं पठति, तदा अध्वर्युरुभाभ्यां पाणिभ्यां जुहू मुपभृत उपरि पूर्ववन्निधाय, हृतवती मित्यस्मिन् शब्दे होत्रा उक्ते, जुहू-पभृतावादाय हवींष्युत्तरेण परिधीनपरेण सव्येन पादेन वेदेर्दक्षिणे भागे गत्वा, ईशानाभिमुखः स्थित्वा, आश्राव्य, अस्तु श्रौषडिति प्रत्युक्ते, समिधो यजेति होतारं प्रति ब्रूयात्; ततो जुहूं प्राची मवतार्य, वषट्कारेण सह वा, वषट्कारकृते वा, समिद्धतमे वह्नेः प्रदेशे जुह्वस्थ-तृतीयांशं जुहोति"—इति। आश्रावणादिपञ्चकव्याख्यानस्यैव

ऋतवो ह वै प्रयाजाः । तस्मात्* पञ्च भवन्ति पञ्च ह्यृतवः ॥ १ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर ऽएतस्मिन् यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरेऽस्माक मयं भविष्यत्यस्माक मयं भविष्यतीति ॥ २ ॥

माह सायणः— "एतेषु पञ्चसु मन्त्रेषु, आद्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोग मापस्तम्बोऽध्वर्युकाण्डे दर्शयति— "ब्रह्मन्०—०सार्वत्रिकम्"—इति (श्रौ० सू० १. १५–१८.)। × × × । हे आग्नीध्र ! यक्ष्यमाणदेवतां प्रति तुभ्य मिदं दीयत इत्याभिमुख्येन श्रावयेत्यध्वर्युणोक्ते सति, स आग्नीध्रः 'अस्तु'—इत्यङ्गीकृत्य 'श्रौषट्'—इतिशब्देन श्रावयति। हे देवाः ! तद्विषय मिदं हविर्दानं शृणुतेत्यर्थः। हे होतः ! 'यज' याज्यां पठेत्यर्थः। इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य विनियोग माश्वलायनो होतृकाण्डे दर्शयति— "आगूर्याज्यादिरनूयाजवर्जम्। ये३यजामह इत्यागूः। वषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र"—इति (आश्व० १. ५. ४, ५, ६.)। सर्वे, 'ये' वयं होतारोऽध्वर्युणा यजेति प्रेषिताः, ते वयं 'यजामहे' याज्यां पठामः। वषट्कारशब्देन "वौषट्"—इत्येवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः। तच्चाश्वलायन उदाहृत्य दर्शयति— "ये३यजामहे समिधः। समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु३। वौ३षडिति वषट्कारः"—इति (श्रौ० सू० १. ५. १५.)। हविर्दीयत इति तस्य (वौषडित्यस्य) शब्दस्यार्थः"—इति (तै०सं०१.६.११.२ सा० भा०)। आगूः = प्रतिज्ञा। अम० को० १. ५. ५। आगूःकरणन्तु ऐ० ब्रा० २. ४. ४ द्रष्टव्यम् ॥

* 'प्रयाजास्तस्मात्'—इति ग। गादिषु केषुचित् पुस्तकेषु कण्डिकादिभागपार्थक्यं कृतं न दृश्यते क्वापि ; तदेवं पदाविच्छेदकृताः पाठ-

ततो देवाः। अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतान् प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त तैर्ऋतून्त्संवत्सर प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तस्मात् प्रजयाः प्रजया ह वै नामैतद्यत्प्रयाजा ऽइति तथो ऽएवैष ऽएतैर्ऋतून्त्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् प्रयाजैर्यजते ॥ ३ ॥

ते वा ऽआज्यहविषो भवन्ति। वज्रो वा ऽआज्य मेतेन वै देवा वज्रेणाज्येनऽर्तून्त्संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तथो ऽएवैष ऽएतेन वज्रेणाज्येनर्तून्त्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ४ ॥

एतद्वै संवत्सरस्य स्वं पयः। यदाज्यं तत्स्वेनैवैन मेतत्पयसा देवाः स्व्यकुर्वत तथो ऽएवैन मेष ऽएतत् स्वेनैव पयसा स्वीकुरुते तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥

स यत्रैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य ऽआश्रावयेत्। तत ऽएव नापक्रामेत् सङ्ग्रामो वा ऽएष सन्निधीयते यः प्रयाजैर्यजते यतरो वै संयत्तयोः* पराजयते ऽप वै स क्राम†त्य-

---

भेदास्तेषु सन्ति सर्वत्रैव। ते च सुधीभिः स्वय मेवोहनीया इत्यल भिहितदृष्टपाठप्रदर्शनेनेति।

* 'संगतयोः'–इति, 'संयतयोः'–इति वा स्यात् सा०-सम्मतः।

† 'संक्राम'–इति क, ख, च, M-पुस्तके डा०-वेवर्-दृष्टश्च।

भितरा मु वै जयन् क्रामति तस्मादभितरा मभितरा मेव क्रामे*दभितरा मभितरा माहुतीर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

तदु तथा न कुर्यात्। यत्रैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य ऽआश्रावयेत् तत ऽएव नापक्रामेद् यत्रो ऽएव समिद्धतमं मन्येत तदाहुतीर्जुहुयात् समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा† ऽआहुतयः ॥ ७ ॥

स ऽआश्राव्याह। समिधो यजेति तद्वसन्तः समिन्धे स व्वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतून्त्समिन्ध ऽऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तद्वेव खलु सर्व्वानृतून्निराहाथ यज-यजेत्येवोत्तरानाहाजामितायै जामि ह कुर्याद् यत् तनूनपातं यजेडो यजेति ब्रूयात् तस्माद् यज-यजेत्येवोत्तरानाह ॥ ८ ॥

स वै समिधो यजति। व्वसन्तो वै समिद् वसन्त मेव तद्देवा ऽअवृञ्जत व्वसन्तात्सपत्नानन्तरायन् वसन्तम्वेवैष ऽएतद् वृङ्क्ते व्वसन्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् समिधो यजति ॥ ९ ॥

अथ तनूनपातं यजति। ग्रीष्मो वै तनूनपाद्ग्रीष्मो ह्यासाम्प्रजानां तनूस्तपति ग्रीष्म मेव तद्देवा ऽअवृञ्जत

---

* 'मभितरा माक्रामे'—इति ग, स्यात् सा०-सम्मतश्च।

† 'समिद्धा'—इति स्यात् सा०-सम्मतः पाठः।

ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरायन् ग्रीष्मम्वेवैष ऽएतद् वृङ्क्ते ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ १० ॥

अथेडो यजति। व्वर्षा वा ऽइड इति हि व्वर्षा ऽइडो यदिदं क्षुद्रꣳ* सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति तद्वर्षा ईडित मिवान्न मिच्छमानं चरति तस्माद्वर्षा ऽइडो व्वर्षा ऽएव तद्देवा ऽअवृञ्जत व्वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन् वर्षा ऽउ ऽएवैष ऽएतद् वृङ्क्ते व्वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति तस्मादिडो यजति ॥ ११ ॥

अथ बर्हिर्यजति। शरद्वै बर्हिरिति हि शरद्बर्हिर्या ऽइमा ऽओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति ता व्वर्षा व्वर्द्धन्ते ताः शरदि बर्हिषो रूपं प्रस्तीर्णाः शेरे तस्माच्छरद्बर्हिः शरद मेव तद्देवा ऽअवृञ्जत शरदः सपत्नानन्तरायञ्छरदम्वेवैष ऽएतद् वृङ्क्ते शरदः सपत्नानन्तरेति तस्माद्बर्हिर्यजति ॥ १२ ॥

अथ स्वाहा-स्वाहेति यजति। अन्तो वै यज्ञस्य स्वाहाकारोऽन्त ऋतूनाꣳ हेमन्तो व्वसन्ताद्धि पराद्ध्योऽन्तेनैव तदन्तं देवा ऽअवृञ्जतान्तेनान्तात् सपत्नानन्तरायन्नन्तेनो ऽएवैष ऽएतदन्तं वृङ्क्ते ऽन्तेनान्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् स्वाहा-स्वाहेति यजति ॥ १३ ॥

*'क्षुल्लकं'—इति सा०-सम्मत इत्यलिखद् डा-वेवरः।

तद्वा ऽएतत् । व्वसन्तु ऽएव् हेमन्तात् पुनरसुरेतस्मा-द्धोष पुनर्भवति पुनर्ह वा ऽअस्मिंल्लोके भवति यु ऽएवु मेतद्वेद ॥ १४ ॥

स वै व्यन्तु व्वेत्विति यजति । अजामितायै जामि ह कुर्याद् यद्यन्तु-व्यन्त्विति वैव युजेद् वेतु-वेत्विति वा व्यन्त्विति वै योषा व्वेत्विति व्वृषा मिथुनु मेवैतत् प्रजुननं क्रियते तुस्माद् व्यन्तु-व्वेत्विति यजति ॥ १५ ॥

अथ चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि । प्रजा वै बर्ही रेत ऽआज्यं तत्प्रजास्वेवैतद्रेतः सिच्यते तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तम्प्रजायन्ते तुस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १६ ॥

सङ्ग्रामो वा ऽएष सन्निधीयते । यः प्रयाजैर्यजते यतरं वै संयत्तयोर्म्मिचु मागच्छति* स जयति तदेतदुप-भृतोऽधि जुहूं मिच मागच्छति तेन प्रजयति तुस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १७ ॥

यजमान ऽएव जुहू मनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृत मनु यजमानायैवैतद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं बलिँ हारयत्युत्तैव जुहू मन्वाद्य ऽउपभृत मन्वचु ऽएवैतदाद्यं बलिँ हारयति तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति ॥ १८ ॥

---

* 'म्मिच मागच्छति'–इति क, ग ; 'म्मिचु आगच्छति'–इति च वेबरः ।

स वा ऽअनवमृशन्त्समानयति । स यद्धावमृशेद् यजमानं द्विषता भ्रातृव्येणावमृशेदत्तार माद्येनावमृशेत् तस्मादनवमृशन्त्समानयति ॥ १९ ॥

अथोत्तरां जुह्व मध्यूहति । यजमान मेवैतद् द्विषति भ्रातृव्येऽध्यूहत्यत्तार माद्येऽध्यूहति तस्मादुत्तरां जुह्व मध्यूहति ॥ २० ॥

देवा ह वा ऽऊचुः । हन्त व्विजित मेवानु सर्व्वं यज्ञꣳ सꣳस्थापयाम यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः सꣳस्थित ऽएव नो यज्ञः स्यादिति ॥ २१ ॥

त ऽउत्तमे प्रयाजे । स्वाहाकारेणैव सर्व्वं यज्ञꣳ समस्थापयन्त्स्वाहाग्नि मिति तदाग्नेय माज्यभागꣳ समस्थापयन्त्स्वाहा सोम मिति तत्सौम्य माज्यभागꣳ समस्थापयन्त्स्वाहाग्नि मिति तद्य ऽएष ऽउभयत्राच्युत ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तꣳ समस्थापयन् ॥ २२ ॥

अथ यथादेवतꣳ । स्वाहा देवा ऽआज्यपा ऽइति तत्प्रयाजानुयाजान्त्समस्थापयन् प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा जुषाणो ऽअग्निराज्यस्य व्वेत्विति तदग्निꣳ स्विष्टकृतꣳ समस्थापयन्नग्निर्हि स्विष्टकृत् स ऽएषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः सन्तिष्ठते यथैवैनं देवाः समस्थापयंस्तस्मादुत्तमे प्रयाजे स्वाहा-स्वाहेति यजति यावन्ति हवीꣳषि

भवन्ति व्विजित मेवैतदनु सर्व्वं यज्ञꣳ सꣳस्थापयति तस्माद्यदत ऽऊर्ध्वं व्विलोम यज्ञे क्रियेत न तदाद्रियेत सꣳस्थितो मे यज्ञ ऽइति ह व्विद्यात् स हैष यज्ञो यातयामेवास यथा व्वषट्कृतꣳ हुतꣳ स्वाहाकृतम् ॥ २३ ॥

ते देवा ऽअकामयन्त। कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्याययेमायातयामानं कुर्याम तेनायातयाम्ना प्रचरेमेति ॥ २४ ॥

स यज्जुह्वा माज्यं परिशिष्ट मासीत्। येन यज्ञꣳ समस्थापयंस्तेनैव यथापूर्व्वꣳ हवीꣳष्यभ्यघारयन् पुनरेवैनानि तदाप्यायन्नयातयामान्यकुर्व्वन्नयातयाम ह्याज्यं तस्मादुत्तमं प्रयाज मिष्ट्वा यथापूर्व्वꣳ हवीꣳष्यभिघारयति पुनरेवैनानि तदाप्याययत्ययातयामानि करोत्ययातयाम ह्याज्यं तस्माद्यस्य कस्य च हविषोऽवद्यति पुनरेव तदभिघारयति स्विष्टकृत ऽएव तत्पुनराप्याययत्ययातयाम करोत्यथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्यति न ततः पुनरभिघारयति नो हि ततः काञ्चन हविषोऽमावाहुतिꣳ होष्यन् भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

प्रयाजानुपरिष्टाद् विधास्यति; तत्रादौ तद्गतां सङ्ख्यां विधत्ते— "ऋतवो ह वा इति। यस्मात् 'ऋतवः' हेमन्तशिशिरयोरैक्येन 'पञ्च', अतस्तदात्मका अपि 'प्रयाजाः' 'पञ्च' कर्त्तव्याः[1] ॥ १ ॥

निर्वचनद्वारेण प्रशंसितु माख्यायिका माह— "देवाश्चेति। स्पर्द्धाया विषयं दर्शयति— "एतस्मिन्निति। 'एतस्मिन्' दर्शपूर्णमासात्मके 'यज्ञे' 'प्रजापतौ'। आश्रावयास्तुश्रौषड्‌ित्यादिसप्तदशात्मकस्य प्रजापतेर्यज्ञरूपत्वात्[2] 'यज्ञे प्रजापतौ'-इति सामानाधिकरण्यम्। स च सर्वोत्पादकत्वात् 'पिता'; तस्य च 'संवत्सरः प्रजापतिः'-इतिश्रुतेः[3] संवत्सरात्मकत्वम्। उक्तरूपे प्रजापतौ 'अय मस्माक मेव भविष्यति, अस्माक मेवेति' स्पर्द्धा मकुर्वन् ॥ २ ॥

"ततः इति। ते 'देवाः' 'अर्चन्तः' तत्पूजयन्तः, 'श्राम्यन्तः' आत्मानं क्लेशयन्तः 'चेरुः' अन्वतिष्ठन्, तत्साधन मन्वतिष्ठन्। 'तत एतान् प्रयाजान्' प्रजापतिजयलाभोपायत्वेन दृष्ट्वा, 'तैः' इष्ट्वा; तत्फलभूतान् 'ऋतून्', तद्द्वारा 'संवत्सरं' च 'प्राजयन्'। जितेभ्यः तेभ्यः सकाशात्

१— " 'समिद्धो अग्न आज्यस्य'–इत्यादिमन्त्रसाध्याः पञ्च प्रयाजाः, 'देवं बर्हिः'–इत्यादिमन्त्रसाध्याः त्रयोऽनुयाजाः"–इति ऐ० ब्रा० १. २. ५ सा० भा०। एतदप्याम्नात मैतरेयके—"प्राणा वै प्रयाजानुयाजास्ते य इमे शीर्षन् प्राणास्ते प्रयाजा येऽवाञ्चस्तेऽनुयाजाः"–इति १. ३. ६। इष्टापीत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणे "प्राणा वै समिधः"–इति।

२— पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (३४८ पृ० १३–१८ पं०)।

३— ऐ० ब्रा० २. २. ७ द्रष्टव्यम्। पुनस्तत्रैव तत उत्तरम् –"संवत्सरः प्रजापतिः, सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता"–इति च २. ५. ७।

स्व-'सपत्नान्' असुरान् विरहितान् अकुर्वन्। 'तस्मात्' प्रजय-साधनत्वात् एते 'प्रजयाः-प्रजयाः'-इत्येतदस्ति, 'एतन्नाम'तः 'प्रयाजाः' खलु। यथा देवाः, 'तथा' एव 'एषः' इदानीन्तनोऽपि यजमानः 'एतैः' प्रयाजैः ऋतुसंवत्सरजयद्वारा स्व-शत्रून् ऋतुसंवत्सरेभ्यो व-हितान् करोति ॥ ३ ॥

"ते वा इति। हूयत इति 'हविः' द्रव्यम्, तत्तेषा माज्यात्मकं कर्त्तव्यम्। सपत्नघातकत्वात् तदाज्यस्य वज्रत्वम्। 'वै'-शब्देन सूचितां वज्रत्वप्रसिद्धि मुपपादयति,— यतः 'एतेन' ह्याज्येन प्रयाजयागद्वारा सपत्नानजयन्, अतोऽस्य वज्रत्वं सिद्ध मित्यर्थः। "तथो"-इत्यादिः दृष्टान्तः ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेणाज्यद्रव्यकत्वं प्रशंसति— "एतद्वा इति। आज्य मिति यदस्ति, 'एतत्' खलु संवत्सरस्य 'स्वं पयः'। प्रतिनियतधनरूपं क्षीरम्; पयःकार्यत्वादाज्य मपि पयः; गोमहिष्यादीनां संवत्सर-पर्यन्तं प्रायेण दोहात्मत्त्वम्। 'तत्' तस्मात् 'देवाः' पूर्वम् 'एनं' प्रजापतिं 'स्वेनैव' स्वद्रव्यभूतेनैव 'पयसा' 'व्यकुर्वत' स्वकीय-धनवत्ता मगमयन्। 'तथा' एवेदानी मपि यजमानः प्रयाजा-नाज्येन यजन् प्रजापति मेव स्वद्रव्यतां करोति। अतस्तेषा माज्य-हविष्कत्वंप्रशस्तम्[१] ॥ ५ ॥

प्रयाजहोमविषये स्थाननियम माह— "स यत्रैवेति। 'प्रया-जेभ्यः' प्रयाजार्थं 'यत्रैव' प्रदेशे स्थितः 'आश्रावयेत्', 'ततः' पश्चात्

१— "आज्येन प्रयाजा इज्यन्त आज्येन पत्नीसंयाजाः। × × ×। पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः"-इति तै० सं० २. ६. १०।

नापक्रामेत्'। अनपक्रमे कारण माह— "सङ्ग्रामो वा इति। 'यः प्रयाजैः यजते', अयं युद्धाय 'सङ्ग्रामः सन्निधीयते'। अतो युद्धाय 'सङ्गतयोः[१]' मध्ये 'यः पराजयते', 'सोऽपक्रामति' पश्चात्पलायते। तस्मादपक्रमणं न युक्त मित्यर्थः॥

अथ पुरोऽभिक्रमणपक्ष मुपन्यस्य निराकरोति— "अभितरा-मिति। 'जयन्' कश्चिज्जिगीषुः 'अभितरा सु वै' शत्रोरत्यन्त मभिमुखं खलु 'क्रामति'। यस्मादेवं 'तस्मात्' प्रयाज मभिमुख मभिमुख मीषदीषत्पुरस्तादाक्रामेत्। आक्रमणानुसारेण अग्नावपि ईषदीषत्पुरस्तादाक्रम्य 'जुहुयात्'॥ ६॥

अमुं पक्षं निषेधति— "तदिति। तर्हि कथ मित्याशङ्क्य पूर्वोक्त मेव पक्षं निगमयति— "यत्रैवेति। आश्रावणस्य प्रदानाङ्ग-तया तयोः प्रदेशैक्यलाभादित्यभिप्रायः॥

पक्षान्तर माह— "यत्रो एवेति। आहवनीयमध्ये यस्मिन्नेव प्रदेशेऽग्निं प्रज्वलितं मन्येत, तत्र पश्चापि 'आहुतीर्जुहुयात्'। 'हि' यस्मात् समिद्धाग्निदेशहोमात् 'आहुतयः' अपि 'समिद्धाः' प्रदीप्ताः, फलजननसमर्थाः स्युः; अतोऽय मेव पक्षः श्रेयान्॥ ७॥

आश्रावणानन्तरं कर्त्तव्य माह— "स इति। हे होतः! समि-न्धामिका अग्निमूर्त्तीः प्रति तासां यागाय याज्यां पठेति प्रेषार्थः[२]।

१— 'संयतयोः'—इति भा। संयत्तयोरित्यस्यैव व्याख्यान मिदम्।

२— "अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेष्यति प्रैषैर्होतारम्, होता यजत्या-प्रीभिः प्रैषलिङ्गाभिः"—इति आश्व० श्रौ० सू० ३. २. ४, ५। आप्रियः प्रयाजास्त्वित्यनर्थान्तरम्। तथाहि "अथाप्रीभिश्चरन्ति"—इत्याद्याम्नास्यत इहैवोपरिष्टात् (शत० ब्रा० ३. ८. १.)।

तेन प्रैषेण साक्षाद् 'वसन्तम्' एव 'समिन्धे' दीप्तं करोति। न केवलं तस्यैव समिन्धनम्, अपि तु तद्द्वारा सर्वेषा मप्यृतूनां समिन्धनं कृतं भवति। तथा च सति सर्वे ऋतवः स्व-स्व-कालोचिताः 'प्रजाः' सर्वा अप्युत्पादयन्ति, तदुपजीवनाय 'ओषधीश्च पचन्ति'। "तद्देवेति। यस्मादेव कारणात् वसन्तसमिन्धनेन स्वय मपि समिद्धाः सन्तः प्राण्युत्पादन मोषधिपाकं चैव कुर्वन्ति, तस्माद्वसन्तः समिद्धोऽन्यान् ऋतून् समिन्ध इति 'सर्वान् ऋतून् निराह' ॥

समिद्यागवदितरेषा मपि नामनिर्देशपूर्वकत्वप्रसक्तौ तन्निवारयति— "अथ यज-यजेति। तदनिर्देशस्य प्रयोजन माह— "अजामिताया इति। अनतिरेकाय। "जाम्यतिरेकनाम"-इति यास्कः[१]। एकस्मिन् प्रथमे समिद्यागे नामनिर्देशे सतीतरेषा मप्यूहयितुं शक्यत्वेन निर्देशप्रायत्वात् पुनर्नामनिर्देशे 'जामि' भवेत्। जामित्वपत्त मुदाहृत्य प्रदर्शयति— "जामि हेति। अतस्तनूनपात्प्रभृतीन् 'यज-यजेति' एव ब्रूयात् ॥ ८ ॥

"ऋतवो ह वै"-इत्यत्र[२] सङ्ख्यो विहिताः, पञ्च प्रयाजाः[१];

१— निरु० ४. ३. ४। 'पुनरुक्तनामेत्यर्थः'-इति तद्वृत्तिः। "जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते, यत् समानीभ्या मृग्भ्यां समानेऽहन् यजतीति'-इति ऐ० ब्रा० ३. ५. ३। २— का० १ (३६१ पृ० १ पं०)।

३— "पञ्च प्रयाजान् यजतीतीयं पञ्चसङ्ख्या, प्रयाजाना मुत्पत्तिशिष्टा; नव प्रयाजान् यजतीति, एकादश प्रयाजान् यजतीति नवैकादशसङ्ख्या बाधायोगाद् वैकृती सङ्ख्या, अभ्यासेनैव पूरणीया"-इति या० सू० (का० श्रौ० सू० ३. ३. ८.)। तदासां पञ्चप्रयाजाहुतीनां प्रकृता-

तेष्वेकैकं विधाय प्रशंसति— "स वै समिध इत्यादिना। अत्र समिदादीनां वसन्ताद्यात्मतया स्तुतौ सङ्ख्यासाम्य मेव साधारणम्, कारणविशेषस्तु तत्र प्रदर्श्यते— "वसन्तो वा इत्यादि। वसन्तेऽपि निखिलवृक्षाणां कुसुमाद्युद्गमेन प्रदीप्ततास्तीति समिधो वसन्तत्वाभिधानम्। अतः 'तत्' तेन समिद्यागेन 'वसन्त मेव अवृञ्जत' स्वैर्लब्धत्वात् असुरेभ्यः तं वर्जित मकुर्वन्। तस्माद् 'वसन्तात्' 'सपत्नान्' असुरान् 'अन्तरायन्'। यद्येषा नास्ति, तेन तेऽन्तर्हिता इति प्रसिद्धम्॥

पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनस्य प्रयोजन माह— "वसन्तम्विति। 'उ' अपि च, इदानी मपीत्यर्थः। 'एतत्' एतेन समिद्यागेन 'वसन्त मेव वृङ्क्ते' वर्जयति, स्वसपत्नेभ्य इत्यर्थः[१]। सिद्ध मन्यत्। एव मुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि॥ ८॥

"अथ तनूनपात मित्यादि। ग्रीष्मस्य तनूनपात्साम्यं दर्शयति— "ग्रीष्मो हीति। अस्य सकलप्रजाशरीरतापकत्वेन तनूनां पालकत्वात्

वनुष्ठानप्रकार आपस्तम्बेनैवं दर्शितः— "पञ्च प्रयाजान् प्राचो यजति, प्रति दिशं वा ; समिधः पुरस्तात्, तनूनपातं दक्षिणतः, इडः पश्चाद्, बर्हिरुत्तरतः, स्वाहाकारं मध्ये"—इति श्रौ० सू० २. १७. १, २।

१— "समिधो यजति, वसन्त मेवर्तूना मवरुन्धे"—इति तै० सं० २. ६. १. १। "प्राणा वै समिधः"—इत्यादि च ऐ० ब्रा० २. १. ४। इह्त्य-समिद्-व्याख्याया माह यास्कः—"यज्ञेध्म इति कात्थक्यः, अग्निरिति शाकपूणिः"—इति ८. २. २। समिद्यागमन्त्रस्तु— "समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु (व्यन्तु)"—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. १।

तनूनपात्त्वम् ; अतो अर्थतः साम्याद् 'ग्रीष्मः तनूनपात्'[१]। शिष्टं पूर्ववत् ॥ १० ॥

"अथेड इत्यादि। इड इत्येतद्देवता यजेत। इडो वर्षात्वेनोपचारे स्त्रीत्वं बहुत्वञ्च बीजम्। उक्तं साम्यं समर्थयते— "इति होति। 'हि' एवं खलु 'इडा वर्षा'। कथ मिति तत्राह— 'यदिदं चुल्लकम्' प्राणिजात मित्यर्थः। 'सरीसृपं' कृकलासगोधादिकम्। 'ग्रीष्महेमन्ताभ्यां' निमित्ताभ्यां 'नित्यक्तं' नितरां परित्यक्तशरीरं क्षीणं 'भवति' ; हिमे सर्वपदार्थानां शीतेनार्त्तत्वात्, ग्रीष्मे रसानां शोषणादिति भावः। 'तत्' सर्वं 'वर्षाः' द्वितीयाबहुवचनान्ताः, प्रति 'ईडित मिव' अहो विनष्टप्रायं सत् इदानीं पुनरुत्थित इति सर्व्वैः प्रशंसित मिव 'अन्नं' स्वोचितं तृणजलादिरूपं 'इच्छमानम्' इच्छां कुर्वत्, इतस्ततः 'चरति' ; वर्षासु तृणजलादिसमृद्धिसम्भवात्। यस्मादेवं 'तस्माद्' वर्षाणा मिड्रूपत्व मुक्त मित्यर्थः ; इष्यत इतीडिति 'इट्'-शब्दव्युत्पत्तेर्वर्षास्वपि सम्भवात्[२]। शिष्टं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

१— "तनूनपातं यजति, ग्रीष्म मेवावरुन्धे"–इति तै० सं० २. ६. १. २। "प्राणो वै तनूनपात्"–इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४। तनूनपाद्-व्याख्याया माह यास्कः— "आज्य मिति कात्थक्यः, अग्निरिति शाकपूणिः"–इति ८. २. २। तनूनपाद्यागमन्त्रस्तु— "तनूपादग्न आज्यस्य वेतु"–इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. २।

२— "इडो यजति, वर्षा एवावरुन्धे"–इति तै० सं० २. ६. १. ३। "अन्नं वा इळः"–इत्यादि ऐ०ब्रा० २. १. ४। इड्-व्याख्याया माह यास्कः— "इळ ईट्टेः स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा"–इति ८. २. ४। इड्यागमन्त्रस्तु— "इडो अग्न आज्यस्य वियन्तु (व्यन्तु)"–इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. ३।

"अथ बर्हिरित्यादि। "वर्षा इति। उक्तप्रकारेण विनष्टाः, ता 'ओषधयः' वर्षासु प्रवृद्धाः सत्यः, 'शरदि' प्राप्तायां 'बर्हिषः' आस्तीर्णस्य 'रूपम्' प्राप्नुवन्ति। तत् कुत इत्यत आह— 'आस्तीर्णाः' अनुक्रमणसामान्येन आस्तृतदर्भवत् 'शेरे' शेरते। 'तस्मात्' उपपादितात् हेतोः 'शरद् बर्हिः[1]' ॥ १२ ॥

"अथ स्वाहेत्यादि। अन्त्यप्रयाजे 'स्वाहाग्निं', 'स्वाहा सोमम्' -इति[2] स्वाहाकृतिरस्ति; तां देवतां यजेति स्वाहाकारेण हविः-प्रदानात्, तत्प्रदानस्य च यागत्वात्, तस्य तद्देवत्वम्। हेमन्तोऽपि वसन्ताद्यृतूना मन्तिमः। तदेवोपपादयति— 'हि' यस्माद् 'वसन्तात्' 'परार्ध्यः' परस्मिन् अर्द्धे भागे भवः। 'अन्तेन' स्वाहाकारेण 'अन्तं' हेमन्तम् मसुरेभ्यः 'अवृञ्जत[3]'। गत मन्यत् ॥ १३ ॥

१— "बर्हिर्यजति, शरद मेवावरुन्धे"—इति तै० सं० २. ६. १.५। "पशवो वै बर्हिः"—इत्यादि ऐ०ब्रा० २. १. ४। बर्हिर्व्याख्याया माह यास्कः— "बर्हिः परिवर्हणात्"—इति ८. २. ५। बर्हिर्यागमन्त्रस्तु"— "बर्हिरग्न आज्यस्य वेतु"—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. ४।

२—"स्वाहाग्निम्, स्वाहा सोमम्, स्वाहाग्निम्, स्वाहा प्रजापतिम्, स्वाहाग्नीषोमौ, स्वाहेन्द्राग्नी, स्वाहेन्द्रम्, स्वाहा महेन्द्रम्, स्वाहा देवाँ आज्यपान्, स्वाहाग्निँ होत्रा जुषाणाः, अग्न आज्यस्य वियन्तु (व्यन्तु)"—इति स्वाहाकृतयः। तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५।

३— "स्वाहाकारं यजति, हेमन्त मेवावरुन्धे"—इति तै० सं० २. ६. १. ६। "स्वाहाकृतीर्यजति, प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः"—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४। स्वाहाकृति-व्याख्याया माह यास्कः— "स्वाहाकृतयः। स्वाहेत्येतत्— सु आहेति वा, स्वा वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा"—इति ८. ३. ५। स्वाहाकृतियाग-मन्त्रास्तु – "स्वाहाग्निम्"—इत्याद्याः तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५।

हेमन्तस्यान्तिमत्वं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "तद्वा इति । 'तत्' वक्ष्यमाणप्रकारं 'वै' खलु 'एतत्', तदिद मपि हेमन्तप्राशस्त्य मस्तीत्यर्थः । किं तदेतत् ? 'वसन्त एव' 'पुनः' कालारम्भे आवर्त्त-मानः सन्, 'हेमन्तात्' स्व-पूर्वभाविनः सकाशात् 'पुनरसुः' पुनः-प्राप्त-प्राणो 'भवति'। कथ मित्यत आह— "एतस्मादिति। उक्तार्थ-वेदनं प्रशंसति— "पुनर्ह वा इति ॥ १४ ॥

प्रयाजमन्त्रेषु तद्देवताबहुत्वैकत्वप्रयुक्तं 'व्यन्तु'-'वेतु'-इति बहुत्व मेकत्वं वास्ति, तदनूद्य प्रशंसति— "स वै व्यन्त्विति । उक्तो 'जामि'-शब्दार्थोऽसकृत् । ऐकरूप्येण व्यन्त्विति वा वेत्विति वा पाठे सति शृण्वतां मनसि अनादरः स्यात्, अतस्तत् 'जामि' अधिकं भवति । प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति— "व्यन्त्विति वा इति । एकस्य पुंसो जायाबहुत्वसम्भवेऽपि स्त्रियास्त्वेक एव पतिरिति नियमाद् व्यन्तु-वेतु इति योषा-वृषणौ ; अतः 'एतत्' एतेन तथाविधपाठेन अस्य पुत्रस्योत्पादनं 'मिथुन मेव' सम्पादितवान् भवति ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके "यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति[१] यदुभयार्थ माज्यग्रहण मुक्तम्[२], तस्य विभाग माह— "अथ चतुर्थ इति । 'चतुर्थे' बर्हिराख्ये 'प्रयाजे' होतव्ये सति, उपभृतः सकाशात् जुह्वां 'समानयति' आज्यम्[३] । एतत् प्रशंसति— "प्रजा वा इत्यादिना । प्रजानां पुत्रादिद्वारा उपरिबर्हणसम्भवात् बर्हिष्ट्वम् ।

१—तै० ब्रा० ३. ३. ६ । २— इहाप्याम्नातम् २प्र० ५ब्रा० द्रष्टव्यम् ।
३— "उपभृतो जुह्वा मानयति"—इति का० श्रौ० सू० ३. २. २२ ।

तस्याश्च वृष्ट्यादिद्वारा प्रजादिरूपेणोत्पत्तेराज्यं रेतः; अतो बर्हिष्यानयनात् 'प्रजासु' 'रेतः' सिक्तं भवति। 'सिक्तेन रेतसा' रेतोभूतेनाज्येन 'इमाः' परिदृश्यमानाः 'प्रजाः' 'अभ्यावर्त्तम्' अभ्यावृत्याभ्यावृत्य कर्मवशाद् देहमस्कन्नं प्राप्नुवन्ति। "तस्मादित्युपसंहारः ॥ १६ ॥

जुहा सुपभृतः प्राप्त माज्यं मित्रप्राप्त्यात्मना प्रशंसति— "सङ्ग्राम इति। 'यः' च 'प्रयाजैः' संसृष्टोऽध्वर्युः, तेन सङ्ग्राम एव सन्निधापितो भवति। अतः 'संयत्तयोः' युद्धाय प्रयतमानयोर्मध्ये 'यतरम्' एव योद्धारं 'मित्रं' सखायं साहाय्यं कर्त्तुम् 'आगच्छति', 'स जयति' इति लोके प्रसिद्धम्; एवम् 'उपभृतः' सकाशात् 'जुहूं' जुहूगत माज्यं 'मित्रं' सत् 'आगच्छति'; 'तेन' मित्रप्राप्तिकारणेन 'जयति'। 'तस्मात् समानयति' ॥ १७ ॥

"यजमान एव जुहू मिति। "अत्तैव जुहूम्"-इत्याज्यानयनार्थवादद्वयम् "अध्वर्यो! स्रुच मास्रव"-इत्येतस्य ब्राह्मणवद् व्याख्येयम्[१]। उपभृतः सकाशादाज्यस्य आनेता अध्वर्युः, शत्रोः सकाशाद् 'बलिम्' उपायनद्रव्य मदनीय मन्नं दात्रे यजमानाय प्रदापितवान् भवतीति सङ्ग्रहार्थः ॥ १८ ॥

आज्यसमानयनसमये उपभृद्दवमर्शने विपक्षे बाधदर्शनेन निषेधति— "स वा इत्यादिना। "अत्तार माद्येनेति। अत्तुरन्नस्यावमर्शो युक्तः, तद्वैपरीत्येन 'आद्येन' अन्नेनावमर्शने भोक्तुर्यजमानस्य प्रतिकूलं कृतवान् भवति ॥ १९ ॥

१—पुरस्तादिहैव ३ अ० २ क० (२४१, २५१ पृ०) द्रष्टव्यम्।

"अथोत्तरा मिति। 'उत्तराम्' उपभृदुपरितनीं कृत्वा 'जुहूम्' 'अभ्यूहति' विधारयेत्। स्पष्ट मन्यत् ॥ २० ॥

आज्यभागादिदेवतां तदनुक्रमेण निर्द्दिश्य स्वाहाकारेण तत्र स्तोतु माख्यायिका माह— "देवा ह वा इति। कृत्स्नयज्ञसमाप्त्युपायपरिज्ञानद्योतनार्थो निष्प्रत्यूहं प्रयाजस्लाभहर्षद्योतनार्थो वा 'हन्त'-शब्दः। 'हन्त! विजित मेव' प्रयाजपञ्चक मपि असुरविघात मन्तरेण स्वाधीनं कृत मेव। 'अनु' तदनुसृत्य एतस्मिन्नेवान्त्यप्रयाजे 'सर्वं' प्रयाजव्यतिरिक्त सकल मपि 'यज्ञं' 'संस्थापयाम' इति। तेषा मभिप्रायं दर्शयति— "यदि न इति। 'यदि' समापनात् प्रागेव असुरा राक्षसाश्च 'नः' अस्माकं यज्ञम् आगच्छेयुः, तर्हि तस्य भङ्गः स्यात्; अतः प्रागेव समापित एवास्त्विति तेषा मभिप्रायः ॥ २१ ॥

"त इति। एवं विचार्य 'उत्तमे प्रयाजे' 'स्वाहाकारेणैव' स्वाहा-स्वाहेत्युक्त्वैव 'सर्वम्' अवशिष्टं 'यज्ञं' 'समस्थापयन्'। तत्प्रकारं विभज्य दर्शयति— "स्वाहाग्नि मितीत्यादिना। 'उभयत्राच्युतः आग्नेयः पुरोडाशः'-इति। "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति श्रुत आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो दर्शे पौर्णमास्यां च नित्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

"अथ यथादेवत मिति। पौर्णमास्या ममावास्यायां च विष्णुः, अग्नीषोमौ, प्रजापतिश्चेति विकल्पिता उपांशुयाजदेवताः[१], एका-

१— "विष्णुर्वा"—इत्यादि का०श्रौ०सू० ३. ३. २५। व्यवस्थितविकल्पोऽयम् सन्नयतोऽग्नीषोमौ असन्नयतो विष्णुरिति (साङ्ख्या० १. ३.१६–१८.)। सान्नाय्ये—दार्शिके दधिपयसी, तदनुतिष्ठन्—सन्नयन्निति।

दशकपालदेवताः, अग्नीषोमौ, अमावास्यायां षोभयत्र साधारणः; अष्टाकपालदेवोऽग्निः, इन्द्राग्नी एकादशकपालदेवता, दधिपयो देवते इन्द्रमहेन्द्राविति या दर्शपूर्णमास-प्रधानदेवताः सन्ति, ता अनतिक्रम्य (तत्तद्देवता अनतिक्रम्य[1]) तत्तद्देवताकं यागं समस्थापय-न्नित्यर्थः। अत्र देवताना मनियतत्वात् यथादेवत मिति सङ्क्षेपे-णाभिधानम् ॥

'आज्यपाः[2]' 'प्रयाजानुयाजा देवाः[3]' समिदाद्याः स्वाहान्ताः[4]। तेभ्यः इदं हविः स्वाकृत मस्त्विति तस्यार्थः। "जुषाणो अग्निः"-इत्यत्र[5] 'स्विष्टकृदग्निः' विवक्षितः; स्विष्टकृत्त्वाभावे ओषस्यैवासम्भवात्। तेन 'स्विष्टकृत मग्निं' तद्देवताकं यागं 'सम-स्थापयन्' इत्यर्थः; सकलकर्मन्यूनातिरेकपरिहारायाग्नौ स्विष्टकृद्धोम-स्यानुष्ठेयत्वात्। सैषा प्रसिद्धिः "अग्निर्होति 'हि'-शब्देनोच्यते ॥

१— ढ-पुस्तके नास्त्येषोऽंशः।

२— "आज्येन प्रयाजा इज्यन्ते"—इति तै० सं० ६. ३. ११. १५।

३— "एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः ;—एते-ऽसोमपाः पशुभाजनाः"—इति ऐ० ब्रा० २. २. ८।

४ — समिधः, तनूनपात् नराशंसो वा, इळः, बर्हिः, दुरः, उषासानक्ता, दैव्याहोतारा, तिस्रोदेव्यः (इडा, सरस्वती, भारती) त्वष्टा, वन-स्पतिः, स्वाहाकृतयः इति। ऐ० ब्रा० २. १. ४; तै० ब्रा० ३. ६. ३; निरु० ८ अ० २, ३ पा०; निघ० ५. २. २—१३।

५— "जुषाणोऽग्निराज्यस्य वेतु"—इति, "जुषाणः सोम आज्यस्य वेतु"—इति च; द्वावेतौ आज्यभागयोर्याज्यामन्त्रौ। आम्नाताविमौ तै० ब्रा० ३. ५. ६. २, ३। ऐतरेयकेऽपि विहितौ (१. २. ६.)।

विभज्यान्वाख्यानस्य तात्पर्य्य माह— "यथैवेति । 'यथा' कृत्स्नोऽपि 'यज्ञः' समाप्तो भवति, तथा 'देवाः' प्रतिपादितप्रकारेणान्यप्रयाज एव 'समस्थापयन्' । यदर्थं माख्यायिकाच प्रपञ्चिता, तदिदानीं सार्थवाद माह— "तस्मादिति । 'यावन्ति हवींषि' आज्यभागादि-स्विष्टकृदन्तानि, तानि सर्वाणि प्रयाजयागेनैव सम्पादितवान् भवति ॥

समापनफल माह— "तस्माद् यदत ऊर्ध्व मिति । 'तस्मात्' समापनाद्धेतोः 'अतः' अन्यप्रयाजात् 'ऊर्ध्वं' 'विलोम' न्यूनं विपरीतप्रकारं वा, यदि 'क्रियेत', तद्विषय मादरं न कुर्यात्,— तत्कथं समादध्या मिति चिन्तां न कुर्यादित्यर्थः । किन्तु 'यज्ञः संस्थितः' एव 'इति' जानीयात् । 'स एषः' उक्तविधो 'यज्ञः', 'अयातयामेव' अगतसार एव ; 'यथा' अपेक्षानतिक्रमेणैव यतो वषट्कारादिना उक्त आसीत्, अतो यातयामत्व-शङ्का नास्तीत्यर्थः । अथवा अपेक्षितस्य वषट्कारादेरसत्त्वात् 'स एषः' शिष्टः 'यज्ञः' 'यातयामेव' निर्गतसार एव ॥ २ ३ ॥

अथ देवैः कृत मवशिष्टस्य यातयामत्वपरिहारं दर्शयति— "ते देवा इति । केवलेनाङ्गेन फलानिष्पत्तेरवश्यं प्रधान मनुष्ठेयम् ; तच्च गतसार मभूत् ; अतः कथं तत्परिक्रियेत इति तेषां कामना ;— गतसारं हि 'पुनराप्याययेम' इति । कस्तस्य प्रसङ्ग इति, त माह— "अयातयामान मिति । यामपर्यन्त मवस्थित मशनादिकं यथा नीरसं भवति, एव मय मपीति ; गतरसत्वसाम्यादस्यापि यातयामत्वम् ॥ २ ४ ॥

अत्र तैर्दृष्ट मुपायं दर्शयति— "स यदिति । 'सः'–इत्यनर्थको वाक्यालङ्कारार्थः । 'आज्यं' 'जुह्वां' 'परिशिष्टं' प्रयाजहोमेभ्योऽव-शिष्ट मभूत् । उपयुक्तादन्यः शेषः ; अतोऽस्याज्यस्य क्वचिदुपयोग इति तं दर्शयति— "येनेति । यं प्रति यस्य रसो निर्गतः, तस्य तत एव हि आप्यायन मुचित मिति संस्थापितावशेषाज्योपादाना-भिधानम् । "यथापूर्व मिति । आग्नेयोऽग्नीषोमीयादिति हविषां पूर्वं-पूर्वं मनतिक्रम्येत्यर्थः ॥

अभिघार मेवाप्यायन मित्याह— "पुनरेवेति । आज्येन आप्यायन मेवायातयामत्वकरणम् । आज्यस्यायातयामत्वप्रसिद्धिः 'हि'–शब्देनोच्यते । यदर्थं पुराहृत्ताभिधानम्, तदिदानीं विधत्ते— "तस्मादुत्तम मिति । अन्यथावत्तशेषस्य यातयामत्वपरिहाराय पुनरभिघारणप्रदर्शनेनाज्यस्यायातयामत्वं समर्थ्यते— "तस्मादिति । "यस्य कस्य चेति । चरोः[1] पुरोडाशस्य वा, आज्यव्यतिरिक्तस्य 'हविषः' अवत्त मिति शेषः, तम् अवत्तशेष मित्यर्थः । अवशिष्टस्य शिष्टकृत्युपयोगात् 'तत्' तेनाभिघारणेन स्विष्टकृत मेवाप्यायित-वान् भवति,— आप्यायनेन तदवशिष्टम् 'अयातयामं करोति'; शेषाभिघारणस्य अवत्तहविषोऽभिघारणात् ॥

साधारणत्वशङ्कां व्युदसितुं व्यतिरेक माह— "अथ यदेति । 'स्विष्टकृते' स्विष्टकृदर्थं 'यदा' एतत्साधारणं स्यात्, तदा 'ततः' स्विष्टकृतोऽवशिष्टस्याभिघारणात् न तानि आप्याययेदित्यर्थः ॥

अनभिघारणे हेतु माह— "नो हीति । 'ततः हविषः'

१— 'पश्वोः'—इति ठ ।

सकाशात् 'काञ्चन' प्रधानस्य अङ्गस्य वा सम्बन्धिनीम् आकृतिम् अध्वर्युः 'होष्यन्' भवति । अतोऽभिघारणस्याप्याप्यायनार्थत्व मिति सिद्धम् ॥ २५ ॥ ४ ॥ [५.३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्[१] ॥

१—"अत्र यद्यपि शतपथे अविशेषेण श्रुतम्—"अथ तनूनपातं यजति"—इति (३६३ पृ० १७ पं०), परन्तु शाखान्तरेऽत्रास्ति विशेषोऽपि । तथाहि—'राजन्यात्रिवध्र्यश्ववसिष्ठवैश्यशुनकानां कण्वकश्यपसङ्कृतीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषाम्'—इति कात्या० श्रौ० ३. ३. ८ सू० वृ० । "वसिष्ठशुनकानां नाराशंसः । अत्रीणां चैके"—इति का० श्रौ० सू० १९. ६. ८, ९ । "नराशंसो अग्न आज्यस्य वेत्विति द्वितीयो वसिष्ठशुनकाना मत्रिवध्र्यश्वानां कण्वसङ्कृतीनां राजन्यानां प्रजाकामानां च"—इति शाङ्खा० १. ७. ३ । "तान्येतान्येकादशाप्रीसूक्तानि । तेषां वासिष्ठ मात्रेयं वाध्र्यश्वं गार्त्समद मिति नाराशंसवन्ति, मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिक मित्युभयवन्ति, अतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति"—इति चाह यास्कः (निरु० ८. ३. ७.) आपस्तम्बस्तु—"नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानाम्, तनूनपादितरेषां गोत्राणाम्"—इत्येवाह (श्रौ० सू० १) आश्वलायनेन त्विह बहून्युक्तानि, तानि तत्रैव द्रष्टव्यानि (श्रौ० सू० ३. २. १—८.) । प्रयाजयागदेवताविचारोऽप्यस्ति । तत्र यास्केन हि "किन्देवताः प्रयाजानुयाजाः"—इत्युपक्रम्य बहु विचारानन्तरम् "आग्नेया

स वै समिधो यजति। प्राणा वै समिधः प्राणानेवैतत्समिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्धस्तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स यद्युष्णः स्यादेव तावच्छंसेत समिद्धो हि स तावद्भवति यद्यु शीतः स्यान्नाशंसेत तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मात्समिधो यजति ॥ १ ॥

अथ तनूनपातं यजति। रेतो वै तनूनपाद्रेत एवैतत्सिञ्चति तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ २ ॥

अथेडो यजति। प्रजा वा इडो यदा वै रेतः सिक्तं प्रजायतेऽथ तदीडितमिवान्नमिच्छमानं चरति तत्प्रैवैतज्जनयति तस्मादिडो यजति ॥ ३ ॥

अथ बर्हिर्यजति। भूमा वै बर्हिर्भूमानमेवैतत्प्रजनयति तस्माद्बर्हिर्यजति ॥ ४ ॥

अथ स्वाहा-स्वाहेति यजति। हेमन्तो वा ऋतूनां स्वाहाकारो हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते तस्माद्धेमन् म्लायन्त्योषधयः प्र वनस्पतीनां पलाशानि मुच्यन्ते प्रतितरामिव व्ययांसि भवन्त्यधस्तरामिव

इति तु स्थितिः"—इति निर्णीतम् (निरु० ८. २. ६, ७.)। एतदवलम्ब्य मीमांसादर्शनेऽपि बहूनि सूत्राणि रचितानि (२. २. २ ; ३. १. १९, २० ; ३. ३. ११ ; ४. १. ३३–३९ ; ४०, ४१ ; ५. २. १६ ; ९. २. ५९, ६० ; १०. १. १४, १५.)। एतान्येवावलम्ब्याष्टावधिकरणान्यारचितानि माधवाचार्य्येण जैमिनीयन्यायमालाया मिति ॥

व्वयाꣳसि पतन्ति व्विपतितलोमेव पापः पुरुषो भवति हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं व्वश मुपनयते स्वी ह वै त मर्द्धं कुरुते श्रियेऽन्नाद्याय यस्मिन्नर्द्धे भवति य ऽएव मेतद्वेद ॥ ५ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ते दण्डैर्धनुर्भिर्न व्यजयन्त ते हाव्विजयमाना ऽऊचुर्हन्त व्वाच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै स यो नो व्वाचं व्याहृतां मिथुनेन नानुनिक्रामात्स सर्व्वं पराजयाता ऽअथ सर्व्वं मितरे जयानिति तथेति देवा ऽअब्रुवंस्ते देवा ऽइन्द्र मब्रुवन् व्याहरेति ॥ ६ ॥

स ऽइन्द्रोऽब्रवीत् । एको ममेत्यथास्माक मेकेतीतरे ऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुन मेवाविन्दन्मिथुनꣳ ह्येकश्चैका च ॥ ७ ॥

द्वौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं द्वे ऽइतीतरे ऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुन मेवाविन्दन्मिथुनꣳ हि द्वौ च द्वे च ॥ ८ ॥

त्रयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं तिस्र ऽइतीतरेऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुन मेवाविन्दन्मिथुनꣳ हि त्रयश्च तिस्रश्च ॥ ९ ॥

चत्वारो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं चतस्र ऽइतीतरेऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुन मेवाविन्दन्मिथुनꣳ हि चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ १० ॥

पञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत्। तत इतरे मिथुनं नाविन्दन्नो ह्येत ऽऊर्द्ध्वं मिथुन मस्ति पञ्च-पञ्चेति ह्येवैतदुभयं भवति ततोऽसुराः सर्व्वं पराजयन्त सर्व्वस्माद्देवा ऽअसुरानजयन्त्सर्व्वस्मात्सपत्नानसुरान्निरभजन् ॥ ११ ॥

तस्मात्प्रथमे प्रयाज ऽइष्टे ब्रूयाद्। एको ममेत्येका तस्य य महं द्वेष्मीति यद्यु न द्विष्याद्योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्म ऽइति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

द्वौ ममेति द्वितीये प्रयाजे। द्वे तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्म ऽइति ॥ १३ ॥

त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे। तिस्रस्तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्म ऽइति ॥ १४ ॥

चत्वारो ममेति चतुर्थे प्रयाजे। चतस्रस्तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्म ऽइति ॥ १५ ॥

पञ्च ममेति पञ्चमे प्रयाजे। न तस्य किञ्चन योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्म ऽइति स पञ्च-पञ्चेत्येव भवन् पराभवति तथास्य सर्व्वꣳ संवृङ्क्ते सर्व्वस्मात्सपत्नान् निर्भजति य ऽएव मेतद्वेद ॥ १६ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [५. ४.] ॥

अथ प्रयाजान् प्रकारान्तरेणानूद्य प्रशंसति— "स वा इत्या-दिना । 'एतत्' एतेन समिद्यागेन यजमानस्य 'प्राणानेव' समि-न्धितवान् भवति । प्राणानां समिद्धत्व मुपपादयति— "प्राणैर्हीति । 'अयं पुरुषः' क्षेत्रज्ञः । प्राणोपाध्यभावे शरीरसम्बन्धायोगात् तेषां पुरुषसमिन्धनहेतुत्वम् । सैषा प्रसिद्धिः 'हि'-शब्देनोच्यते ॥

समिधः प्राणत्वसमर्थनाय प्रासङ्गिकं नैमित्तिक मभिमर्शन माह— "तस्मादिति । यजमानो ज्वरादिना उपतापवान् 'यदि स्यात्', तदाध्वर्युः समिद्यागसमये प्राणप्राबल्यायात्मना 'अभिमृशेति' यजमानं 'ब्रूयात्' । 'स यदि' 'उष्णः' औष्ण्यवानित्यर्थः । 'तावत् आशंसेत' अस्योपतापः शाम्यत्विति ; समिद्यागेषु प्राणदेवता मनुध्यायन् कामयेत । 'तावता' तदाशंसनमात्रेणैव 'समिद्धः' प्रबलः प्राणो गतोपतापो 'भवति' एव । तापाभावे तन्न कर्त्तव्य मित्याह— "यद्विति । यस्मादेवं तस्मात् 'प्राणा एव समिधः'—इति सिद्ध मित्यर्थः । "तत्प्राणानित्याद्युपसंहारः ॥ १ ॥

"अथ तनूनपात मिति । 'रेतसः' सप्तमधातोः शरीरावष्टम्भक-त्वेन तनूनां पालनात् तनूनपात्त्वम् ; अतस्तद्यागेन स-प्राणे यज-माने 'रेत एव' स्थापितवान् भवति ॥ २ ॥

"अथेड इति । इड्यन्तीडोऽन्नानि ; तदुपजीवनेन प्रजाना मिड्रूपत्वम् । एतदेवोपपादयति— 'यद्' 'आसिक्तं रेतः' 'प्रजायते' उत्पद्यते, 'तद्' एव 'ईडितं' सर्वैः प्रशस्यमानम् 'अन्नम्' इच्छन् 'चरति', 'तत्' तेन इड्यागेन 'एतत्' रेतः 'जनयति' प्राणिरूपे-णोत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

"अथ बर्हिरिति। वृंहतेर्वृद्ध्यर्थाद् 'बर्हिः'-शब्दः; अतो 'बर्हिर्भूमा' खलु; अतः प्रजायमान मेतेन बर्हिर्यागेन बहुकृत मुत्पादयति ॥ ४ ॥

"अथ स्वाहेत्यादि। यः स्वाहाकाराख्यः प्रयाजः, स 'ऋतूनां हेमन्तः' अन्तिमत्वसाम्यात्। 'हेमन्तः' खलु 'इमाः' सर्वा अपि 'प्रजाः' स्वकीयं 'वशं' प्रापयति; इतरर्त्तुषु तथाविधप्रजापीडा-भावात्। अत एव च यास्को हेमन्तपर्याय-हिमशब्द मिच्छन् व्युदपादयत्— "हिमं पुनर्हन्तेः"-इति[१]। वशीकरणप्रकारं स्पष्टं प्रदर्शयति— "तस्मादित्यादिना। वशीकृतत्वाद्धेतोः 'हेमन्' हेम्नि, हेमन्ते हिमोपघातेन 'ओषधयः' वनस्पतयश्च म्लाना गलितपर्णाश्च भवन्ति। तथा 'वयांसि' पक्षिणः 'प्रतितरा मिव' अत्यन्तं प्रति-कूला इव, हिमोपहतपक्षत्वात् उपक्षीणा इवेत्यर्थः; 'अधस्तरा मिव' पक्षाणां प्रच्यवनादूर्द्ध्वङ्गन्तु मशक्ता इव अधः आ'पतन्ति'। 'पुरुषः' सर्वोऽपि 'विपतितलोमेव' प्रलुप्तलोमेव कदर्थिताङ्गो 'भवति' ॥

उपसंहरति— "हेमन्तो हीति। 'य एव मेतत्' कृत्स्नस्यापि हिमवशीकृतत्वं 'वेद', 'सः' वेदिता यस्मिन् 'अर्द्धे' अर्द्धभागे[२] देशे 'भवति', सः 'तम्' 'अर्द्धं' देशं 'श्रियेऽन्नाद्याय च स्वीकुरुते खलु' स देशो धनकनकादिश्रिया, अन्नेन च समृद्धेस्तदधीनो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१— "हेमन्तः हिमवान्। हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा"—इति निरु० ४. ४. ६। कथ मेतेन 'हिम'—शब्दस्य हेमन्तपर्यायत्वम्?।

२— भूगोलकस्योपरितनार्द्धभागेऽधस्तनार्द्धभागे वेत्यस्माकम्।

इत्थं प्रयाजान् प्रशस्य तदनुमन्त्रणमन्त्रान्[१] विधातु माख्यायिका माह— "देवाश्च वा असुराश्चेति। 'प्राजापत्याः' प्रजापतेः पुत्राः 'देवाः असुराश्च उभये' स्पर्द्धित्वा, परस्परं दण्डधनुरादिभिर्हननसाधनैः विजयं नालभन्त; सामर्थ्यस्य समानत्वात्। जयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो 'हन्त'-शब्दः। विजयप्राप्त्यै इत्थम् 'ऊचुः',— 'वाच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै' वाग्रूपे एव मन्त्रे विवदमानाः जेतुमिच्छामहै इति। 'नः' अस्माकं 'वाचम्' अस्मन्निरुक्तं पुंल्लिङ्गवचनं 'मिथुनेन' स्त्रीलिङ्गान्तप्रतिवचनाभिधानेन मिथुनं कृत्वा 'न ऋनुनिक्रामात्' अनुक्रमेण न निष्क्रामेत्, नितरां न आक्रामति; 'स सर्वं' 'पराजयातै' पराजयं प्राप्नुयात्। 'अथ' 'सर्वं' जेतव्यम् 'इतरे' मिथुनेन वक्तारः, जेतृपश्चादन्ये सर्व्वेऽपि 'जयान्' जयेयुः। एवं सङ्केते कृते सति 'तथेति' अङ्गीकृत्य श्रेष्ठत्वात् 'इन्द्रं व्याहर इत्यब्रुवन्' ॥ ६ ॥

"स इन्द्र इति। 'सः' एव मुक्तः 'इन्द्रोऽब्रवीत्',— 'एकः' पुत्रो 'ममेति' अस्त्विति शेषः। 'अथ' 'इतरे' असुराः 'अब्रुवन्',— 'अस्माक मेका इति' लिङ्गसामर्थ्यात् पुत्रीति गम्यते। अथ श्रुतिस्तेषां वचनप्रतिवचनस्य तात्पर्य्य माह— 'तद्' तदा 'तत्' तेन एव मभिहितत्वात् 'मिथुन मेव' प्रतिज्ञाविरोधेन 'अविन्दन्' लब्धवन्तः। तत्कथ मिति, तदुच्यते— 'एकश्चैका च' मिलित्वा 'मिथुनं हि'; लोके स्त्रीपुरुषयोर्मिथुनत्वव्यवहारात् ॥ ७ ॥

"द्वौ ममेत्यादि। त्रयः पर्य्यायाः एव मेव योज्याः[१] ॥ ८, ९, १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ३. २। "कृतस्य प्रयाजस्यानुमन्त्रणं यजमानेन कर्त्तव्यम्; आत्मगामिवाक्यत्वात्"—इति महादेवः।

"पत्नीम मेतीति। अथ 'इन्द्रः पत्नीम मेत्यब्रवीत्'; 'तत्' 'इतरे' असुराः 'मिथुनं नाविन्दन्'; लिङ्गद्वयेऽपि रूपाविशेषात्। अलाभे कारणं श्रुतिरेवाह— "नो हीति। 'हि'-शब्दसूचित मर्थ माह— "पत्नी-पत्नीति। स्त्रियाः पुंसश्चोभयोरप्यभिधानं पत्नी-पत्नी-त्येव, न व्यावर्त्तको रूपभेदोऽस्ति; 'ततः' पत्नीप्रभृतीनां मिथुनत्व-स्यालाभात् 'असुराः' 'सर्वं' विवादास्पदं जेयम् 'पराजयन्त' जेतुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः। अतो 'देवाः' 'सर्वस्मात्' अपि जयविषयात् 'असुरान् अजयन्'। जयशब्दार्थ माह— "सर्वस्मात्सपत्नानसुरा-न्निरभजन्निति ॥ ११ ॥

इदानी मर्थवादमिद्धं प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रान् प्रति प्रयाजं विभज्य योजयति— "तस्मादित्यादिना। यस्मादिन्द्रेणैको ममे-त्युक्तम्, असुरेणैका ममेत्युक्तम्, 'तस्मात्' 'प्रथमे प्रयाजे' 'एको मम' —इत्यादि 'ब्रूयात्'। एवं द्वितीयादिष्वपि—'द्वौ मम', 'द्वे तस्य' इत्यादि द्रष्टव्यम्। 'यं' च 'अहं' 'द्वेष्मि' अहं यस्य द्वेषं करोमि, 'तस्य' 'एका' पुत्री स्यादिति ब्रूयादिति प्रथमप्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रशेषस्यार्थः। पुत्र्याः रक्षणप्रदानादौ बहुतरदुःखसम्भवात् तच्छ-चोराशा स्यात्। यदि कस्मै चिदपि द्वेषं न कुर्यात्, तदा "योऽस्मानित्यादि ब्रूयात्। वस्तुतो द्वेषाभावेऽपि रागादिभिर्द्वेषा-चरणात् तन्निबन्धनं द्वेष मभिप्रेत्य 'यं च वयं द्विष्मः'— इत्यभि-धानम् ॥ १२। १३। १४। १५ ॥

१— "एको ममैका तस्य, योऽस्मात् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इत्येवं मिथुनैर्यथासङ्ख्यम्"—इति का० श्रौ० सू० ३. ३. ३।

"पञ्च ममेतीति। 'पञ्चमे प्रयाजे पञ्च ममेति' ब्रूयात्। पूर्ववद्। द्वेष्टरि विपरीतफलकामनायां आम्नाया माह— "न तस्य किञ्चनेति"[1]। 'तस्य' द्वेषकृतः शत्रोः 'किञ्चन' पञ्च पुत्राः पञ्च कन्या वा स्युरिति 'न' ब्रूयादित्यर्थः। असुरैः पञ्चसङ्ख्यायां मिथुन-रूपस्य वचनस्यादर्शनादिति भावः। उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— "पञ्च-पञ्चेत्येवेति। 'सर्वं' 'संवृङ्क्ते' वर्जयति, स्वयं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः॥ १६॥ ५॥ [५. ४.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्[2]॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ३. ४।
२— "एतच्चानुमन्त्रणं त्यागानन्तरं हविःप्रक्षेपे च कृते कर्त्तव्यम्। त्यागाश्च मान्त्रवर्णिकीभ्यः समिदादिदेवताभ्यः कार्याः। तत्रेयं पद्धतिः— 'इदं समिद्भ्यो न मम; एको मम, एका तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः'—इति प्रथमे। द्वितीये— 'इदं तनूनपाते [नराशंसाय वा] न मम; द्वौ मम, द्वे तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः'—इति। तृतीये— 'इदं मिड्भ्यो न मम; त्रयो मम, तिस्रस्तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः'—इति। चतुर्थे— इदं बर्हिषे न मम; चत्वारो मम, चतस्रस्तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः'—इति। पञ्चमे— 'इद मग्नये सोमाय, अग्नयेऽग्नीषोमाभ्याम्, अग्नीषोमाभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यो न मम; पञ्च मम, न तस्य किञ्चन— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः'—इति। अमावास्यायां तु 'इद मग्नयेऽग्नी-षोमाभ्या मिन्द्राय देवेभ्य इति सन्नयतः, 'इद मग्नये विष्णवे इन्द्राग्नि-भ्यां देवेभ्य इति असन्नयत इति विशेषः॥ इत उत्तर मिहैव दर्श-

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीँस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

पूर्णमासीयकाम्यप्रयाजानुमन्त्रणविधिरप्युक्तः कात्यायनेन— "त्विषिमानपचितिमान्"—इत्यादिः (श्रौ०सू० २. ३.)। 'पूर्वस्मादनुमन्त्रणादिदं भिद्यते, पृथग्विधानात्'—इत्यादि च तद्वृत्तौ या० दे०। इह शतपथे त्वेकादशे श्रुत मेतत् सर्वं स्फुटम् ।— "त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजोऽपचितिर्द्वितीयो यशस्तृतीयो ब्रह्मवर्चसं चतुर्थोऽन्नाद्यं पञ्चमः। स प्रथमं प्रयाज मनुमन्त्रयेत त्विषिमान् भूयास मिति"—इत्यादि (२प्र० ३ब्रा० १०, ११ क०)। एतच्चानुमन्त्रणं 'प्रोषितोऽपि यजमानः करोति'—इति महादेव इति शम् ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भाग मीषिरे। आ नो यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तर्गता*स्त्वेव नोऽपि यज्ञ-भाग ऽइति ॥ १ ॥

तद्वै देवा न जज्ञुः। त ऽऋतवो देवेष्वजानत्स्वसुरा-नुपावर्त्तन्ताप्रियान् देवानां द्विषतो भ्रातृव्यान् ॥ २ ॥

ते हैता मेधतु मेधां चक्रिरे। या मेषा मेता मनुष्य-खन्ति। कृषन्तो ह स्मैव पूर्व्वे व्पन्तो यन्ति लुनन्तोऽपरे मृणन्तः शश्वद्धैभ्योऽकृष्टपच्या ऽएवौषधयः पेचिरे ॥ ३ ॥

तद्वै देवाना माग ऽआस। कनीय ऽइन्न्वतो† द्विषं द्विषतेऽरातीयति किम्वेतावन्मात्र मुपजानीत यथेद मितोऽन्यथासदिति ॥ ४ ॥

ते होचुः। ऋतूनेवानुमन्त्रयामहा ऽइति केनेति प्रथमानेवैनान्यज्ञे यजामेति ॥ ५ ॥

स हाग्निरुवाच। अथ यन्मां पुरा प्रथमं यजथ क्वाहं भवानीति न त्वा मायतनाच्यावयाम ऽइति ते यदृतू-नभिह्वयमाना अथाग्नि मायतनान्नाच्यावयंस्तस्मादग्नि-

---

* 'दन्तर्गाता'—इति क, ख, ग; 'दन्तर्याता'—इति च डा०—वेवर-दृष्टः।

† 'इन्वतो'—इति क, ख, ग; डा०—वेवरेण च दृष्टः।

रच्युतो न ह वा ऽआयतनाच्च्यवते यस्मिन्नायतने भवति य ऽएव मेत मग्नि मच्युतं व्वेद ॥ ६ ॥

ते देवा ऽअग्नि मब्रुवन्। पुरेच्छेनांस्त्व मेवानुमन्त्रयस्वेति स हेत्याग्निरुवाचर्त्तवोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे भाग मिति कथं नोऽविद ऽइति प्रथमानेव वो यज्ञे यक्ष्यन्तीति ॥ ७ ॥

त ऽऋतवोऽग्नि मब्रुवन्। आ वयन्त्वा मस्मासु भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भाग मविद ऽइति स ऽएषोऽग्निर्ऋतुष्वाभक्तः समिधो ऽअग्ने तनूनपादग्न ऽइडो ऽअग्ने बर्हिरग्ने स्वाहाग्नि मित्याभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकृत्यायां भवति यामस्य समानो ब्रुवाणः करोत्यग्निमते ह वा ऽअस्मा ऽअग्निमन्त ऽऋतव ओषधीः पचन्तीदꣳ सर्व्वं य ऽएव मेत मग्नि मृतुष्वाभक्तं वेद ॥ ८ ॥

तदाहुः। यदुत्तमान् प्रयाजानावाहयन्त्यथ कस्मादेनान् प्रथमान् यजन्तीत्युत्तमान् ह्येनान् यज्ञे वाकल्पयन् प्रथमान्वो यजामेत्यब्रुवंस्तस्मादुत्तमानावाहयन्ति प्रथमान् यजन्ति ॥ ९ ॥

चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवाः। यज्ञ माप्नुवंस्तं पञ्चमेन समस्थापयन्नथ यदत ऊर्ध्वं मसꣳस्थितं यज्ञस्य स्वर्ग मेव तेन लोकꣳ समाश्नुवत ॥ १० ॥

ते स्वर्गं लोकं यन्तः । असुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्बिभ-याञ्चक्रुस्तेऽग्निं पुरस्तादकुर्व्वत रक्षोऽहणꣳ रक्षसा मपहन्तार मग्निं मध्यतोऽकुर्व्वत रक्षोऽहणꣳ रक्षसा मपहन्तार मग्निं पश्चादकुर्व्वत रक्षोऽहणꣳ रक्षसा मपहन्तारꣳ ॥ ११ ॥

स यद्येनान् पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसङ्क्षन्नग्नि-रेव तान्युपाहन्रक्षोहा रक्षसा मपहन्ता यदि मध्यत आसिसङ्क्षन्नग्निरेव तान्युपाहन्रक्षोहा रक्षसा मपहन्ता यदि पश्चादासिसङ्क्षन्नग्निरेव तान्युपाहन्रक्षोहा रक्षसा मपहन्तात एवꣳ सर्व्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानाः स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवत ॥ १२ ॥

तथो एवैष एतत् । चतुर्थेनैव प्रयाजेन यज्ञ माप्नोति तं पञ्चमेन संस्थापयत्यथ यदत ऊर्द्ध्वं मसꣳ-स्थितं यज्ञस्य स्वर्गं मेव तेन लोकꣳ समश्नुते ॥ १३ ॥

स यदाग्नेय माज्यभागं यजति । अग्नि मेवैतत्पुरस्तात् कुरुते रक्षोहणꣳ रक्षसा मपहन्तार मथ यदाग्नेयः पुरोडाशो भवत्यग्नि मेवैतन्मध्यतः कुरुते रक्षोहणꣳ रक्षसा मपहन्तार मथ यदग्निꣳ स्विष्टकृतं यज-त्यग्नि मेवैतत्पश्चात् कुरुते रक्षोहणꣳ रक्षसा मप-हन्तारꣳ ॥ १४ ॥

स यद्येनं पुरस्तात्। असुररक्षसान्यासिसङ्क्षन्त्यग्निरेव तान्यपहन्ति रक्षोहा रक्षसा मपहन्ता यदि मध्यत ऽआसिसङ्क्षन्त्यग्निरेव* तान्यपहन्ति रक्षोहा रक्षसा मपहन्ता यदि पश्चादासिसङ्क्षन्त्यग्निरेव† तान्यपहन्ति रक्षोहा रक्षसा मपहन्ता स ऽएवꣳ सर्व्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते ॥ १५ ॥

स यद्येनं पुरस्ताद्। यज्ञस्यानुव्याहरेत्तं प्रति ब्रूयान्मुख्या मार्त्तिं मारिष्यस्यन्धो वा बधिरो वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या ऽआर्त्तयस्तथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥

यदि मध्यतो यज्ञस्यानुव्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयादप्रजा ऽअपशुर्भविष्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यं तथा हैव स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यन्ततो यज्ञस्यानुव्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयादप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यसीति तथा हैव स्यात्तस्माद ह नानुव्याहारीव स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ १८ ॥

संव्वत्सरꣳ ह वै प्रयाजैर्जयञ्जयति‡। स ह न्वेवैनं

* 'मध्यत असुररक्षसान्यासिसङ्क्षन्त्यग्निरेव'—इति च।

† 'पश्चादसुररक्षसान्यासिसङ्क्षन्त्यग्निरेव'—इति च।

‡ 'जयं जयति'—इति क, ख, ग; 'जयन् जयति'—इति च।

जयति योऽस्य द्वाराणि व्वेद किᳬ हि स तैस्तैर्द्वैः कुर्या-द्यानन्तरतो नु व्यवव्विद्याद् यथा* यथास्य ते भवन्ति तस्य व्वसन्त एव द्वारᳬ हेमन्तो द्वारं तं व्वा ऽएतᳬ संव्वत्सरᳬ स्वर्गं लोकं प्रपद्यते सर्व्वं वै संव्वत्सरः सर्व्वं वा ऽअक्षय्य मेतेनो हास्याक्षय्यᳬ सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ १९ ॥

तदाहुः । किन्देवत्यान्याज्यानीति प्राजापत्यानीति ह ब्रूयादनिरुक्तो वै प्रजापतिरनिरुक्तान्याज्यानि तानि हैतानि यजमानदेवत्यान्येव यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे प्रजापतिरेतेन ह्युक्ता ऽऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्ति ॥२०॥

स ऽआज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टा-दाज्यस्याभिघारयति सैषाज्येन मिश्राहुतिर्हूयते यज-मानेन हैवैषैतन्मिश्रा हूयते यदि ह वा ऽअपि दूरे सन् यजते यद्यन्तिके यथा हैवान्ते सत† ऽइष्टᳬ स्यादेवᳬ हैवैवंव्विदुष ऽइष्टम्भवति यद्यु हापि बहिव पापं करोति नो हैव बहिर्द्धा यज्ञाद् भवति य ऽएव मेतद् वेद ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

* सायणभाष्ये, च-पुस्तके च नास्त्येतत् पदम् ।

† 'सद्'—इति सा०-भा०-सम्मतः पाठः, डा०-वेवरेण दृष्टश्च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ वसन्तादिप्रयाजदेवेषु कथ मग्नेः सम्बन्ध इति तदुपपादनायाख्यायिका माह— "ऋतवो ह वा इति । 'ऋतवः' पुरा दर्शपूर्णमासादि-'यज्ञे' 'भागम्' 'ईषिरे' ऐच्छन् । ते देवान् प्रति अस्मानपि 'यज्ञे' भागिनः कुरुत ! 'यज्ञात्' अस्मात् 'अन्तर्'-इतान् 'मा' कुरुत ! अतोऽस्माकम् 'अपि' 'यज्ञे भागोऽस्त्विति' अब्रुवन् ॥ १ ॥

"तद्वै देवा नेति । 'तत्' कार्यं 'देवाः' 'न' प्राजानन् । तेषु 'अजानत्सु' कथ मेतैः सह वासेनेति तद्वैरिभूतान् द्वेषकारिणः 'असुरान्' 'उपा'गत्य, (॥ २ ॥

"ते हैता मिति ।) तेषु 'याम्' ऋद्धिं देवेषु अन्वायन्त[1], तादृशीम् 'एधतुम्' ऋद्धि मसुरेषु प्रवर्द्धयाञ्चक्रुः । तेषु प्रवर्द्धितेषु सत्सु असुराः केचन वापनात्पूर्वभागिनः सन्तः हृष्टिबाहुल्यात्[2] 'कृषन्तो यन्ति'; किञ्च केचन कृष्टे क्षेत्रे वीजानि 'वपन्तो यन्ति'; उप्तबीजाश्च केचन सस्यानि सम्यक् फलितानीति परस्पर मुच्चारयन्तः परिणतानि सस्यानि 'लुनन्तो यन्ति'; केचन लूनानि व्रीहिफलानि 'मृणन्तः' प्रहरन्तः, खले बलीवर्द्दाक्रमणादिना स्तम्बाद्धान्यं पृथक्

१— 'ऋद्धिं देवाः अनुत्वा व्ययन्ते'-इति क ।
२— 'केचन वपनात् पूर्वं वृष्टिबाहुल्यात्'-इति क ।

कुर्वन्तः ; तथा असुरदेशे खलु कर्षानपेक्षिता नीवारादयो मुहुर्मुहुः सर्वदा परिपक्वा आसन् ॥ ३ ॥

तद्वै देवाना मिति। एवं वैरिष्वसुरेषु समृद्धेषु सत्सु 'देवानां' मनसि 'आगः' आसीत्। कथ मिति तदुच्यते— 'अतः' अस्मात् 'इत्थु'-इति अतिक्रमाद्धेतोः[1] 'द्विषन्' द्वेषकार्येवासुरसङ्घो 'द्विषते' देवसङ्घाय 'अरातीयति' ग्राचव माचरितु मिच्छति[2]। एतत् 'कनीयः इत्थु' निकृष्टं खलु। 'अतः' प्रवृद्धैः सह कलहो न कार्यः किन्तु 'इदम्' स्वत्वतिक्रमलक्षणं विच्छिन्नं कार्यम् 'इतः' अस्मात्, इदानीं प्रवृत्तप्रकाराद् 'अन्यथा' प्रकारान्तरेण समाहितात्मना 'असत्' भवेत्। 'एतावन्मात्रम्' अवबुध्यध्व मिति परस्पर मब्रुवन् ॥ ४ ॥

"ते होचुरिति। उक्त्वा च, 'क्रतूनेव अनुमन्त्रयामहे'- 'इति' निश्चित्य, तेषा मुक्तो वः 'केन' इतरदेवेभ्यः 'प्रथमानेव' 'यज्ञे' यजन मङ्गीचक्रुः ॥ ५ ॥

अथ प्राथम्ये तेभ्योऽवक्लृप्ते सत्याह— "स हाग्निरिति। 'अग्निः' पूर्वं 'माम्' एव 'प्रथमम्' इष्टवन्तः, इदानीं ते प्रथमं यष्टव्यास्तेत्, 'अहं' कुत्र स्थाने यज्ञे 'भवानीति' अब्रवीत्। अथ तेनोक्तास्ते त मग्निं स्वस्थानात् 'न च्यावयाम इति' प्रतिश्रुत्य, स्वत्वाक्रान्-समये 'अग्निं' स्वस्थानात् प्रच्युतं न चक्रुः। 'तस्मात्' 'अग्निः' स्वस्थानाद् 'अच्युतः' अभूत्। 'एवं' 'यः' कोऽपि अग्नेरच्युतत्वप्रकारं जानाति, सोऽपि स्वस्थानान्न च्यवत इति उक्तार्थज्ञानफलम् ॥ ६ ॥

१— 'स्वत्वतिक्रमाद्धेतोः'-इति ढ। २— पा० सू० ३. १. १०।

"ते देवा इति। अथ 'ते देवाः' अग्नेः स्थानस्य पालनदाक्षिण्यात् स्वानुमन्त्रणे 'अग्निम्' एव प्रेरयामासुः। 'सः' तथेत्यङ्गीकृत्य ऋतूनागत्य 'उवाच' आह— "ऋतव इति। 'वः' युष्माकं 'यज्ञे' 'देवेषु' मध्ये 'भागं' बुद्धवानस्मि 'इति'। केन प्रकारेणेति पृष्टः, 'प्रथमानेव' सतो युष्मान् 'यक्ष्यन्ति'-'इति' अब्रवीत् ॥ ७ ॥

"त ऋतव इति। अथ सन्तुष्टाः 'ऋतवः' हे अग्ने! त्वं 'यज्ञे' अस्माकं प्रथमम् 'अविदः'; अतः 'त्वाम्' 'अस्मासु' मध्ये 'आ भजामः'-इति 'अब्रुवन्'। यत एव मतः 'अग्निः' 'ऋतुषु' भागं लब्धवान्। "समिधो अग्ने"-"तनूनपाद्"-"अग्न इडः"—इत्याद्याभजनप्रकारप्रदर्शनम्[१]। उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— "आभक्तो ह वा इति। 'अस्य' भ्रातुरहं 'समानः' इति स्वात्मानं 'ब्रुवाणः' कश्चित्पुरुषो 'यां पुण्यकृत्यां' यत्पुण्यं कर्म, दर्शपूर्णमासादिकं 'करोति', तत्रासावपि भागवान् भवति; तथा 'एवम्' उक्तप्रकारेण 'अग्नि मृतुष्वाभक्तं' 'यो वेद', 'अस्मै' अग्निमते, उक्तार्थज्ञानसामर्थ्येन यागस्यावश्यं लाभादग्निमान् भवत्येव; अतोऽस्मै खलु उक्तप्रकारेणाग्निना सहिता 'ऋतवः', 'ओषधीः' व्रीहियवादिकाः स्व-स्व-कालोचिताः पाकं कुर्वन्ति। कथं पक्तव्या ओषधयः? कियन्तः? इति, तत्राह— "इदं सर्व्वं मिति। यद्यल्लोके परिदृश्यमानं, तदिदं सर्वं मोषधिजात मित्यर्थः ॥ ८ ॥

[१] समिध इत्यादीनि प्रयाज-मन्त्र-प्रतीकानि। ते च मन्त्राः तै० ब्रा० ३. ५. ५ आम्नाताः, तै० सं० २. ६. १ विहिताश्च।

प्रयाजदेवतानां प्राथम्यं ब्रह्मवादिनां चोद्यमुखेन प्रशंसति— "तदाहुरिति। आवाहनक्रमेणैव सर्वत्र यागो दृष्टः, अत्र कथं वैलक्षण्य मिति तेषा माशयः। तैर्दृष्टं तत्कारणं दर्शयति— "उत्तमान् ह्येति। 'हि' यस्मात् प्रथमभागकल्पनासमये 'एनान्' 'उत्तमान्' चरमभाविन एव देवताः कल्पितवन्तः, पश्चात् अपगतानां तेषां पुनरागमनाय यतो 'वः' युष्मान् 'प्रथमान् यजाम इत्यब्रुवन्'; 'तस्मात्' उक्तविधं वैलक्षण्यं सञ्जात मिति। अत्रैषा मावाहनान्तिमत्वं "देवाँ आज्यपाँ आ वह"–इत्यभिधानाद्[1] द्रष्टव्यम्; आज्यपाः खलु प्रयाजानुयाजदेवाः[2] ॥ ९ ॥

आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयाना माज्यभागप्रधानस्विष्टकृद्यागाना मग्निदेवताकत्व मभिधातु माह— "चतुर्थेनेति। चतुर्थप्रयाजेनैव पुरा 'देवाः' दर्शपूर्णमासाख्यं 'यज्ञम्' आप्त्वा, 'तं पञ्चमेन समस्थापयन्'; तत्र यष्टव्यान् देवान् क्रमेणोद्दिश्य स्वाहाकृतत्वात्[3]। 'यदत ऊर्द्ध्वं' 'यज्ञस्य' अवशिष्ट माज्यभागाद्यस्ति, 'तेन स्वर्गं लोकं समाश्नुवत' ॥ १० ॥

"ते स्वर्ग मिति। असुरेभ्यो राक्षसेभ्यश्च तेषाम् 'आसङ्गात्'

१— २८८ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम्।

२— २९२ पृ० तृतीया टीप्पणी द्रष्टव्या।

३— तद्यथा– "स्वाहाग्निम्। स्वाहा सोमम्। स्वाहाग्निम्। स्वाहा प्रजापतिम्। स्वाहाग्नीषोमौ। स्वाहेन्द्राग्नी। स्वाहेन्द्रम्। स्वाहा महेन्द्रम्। स्वाहा देवाँ आज्यपान्। स्वाहाग्निँ होत्रा जुषाणाः। अग्न आज्यस्य वियन्तु (व्यन्तु)"–इति पञ्चमप्रयाजमन्त्रः। तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५।

निरोधात् भीताः आसन्; तत्परिहाराय रक्षोहन्तारम् 'अग्निं' 'पुरस्तात्' पूर्वभागे रक्षसां वधाय स्थापितवन्तः। तथा मध्ये, पश्चाच्च, अग्नि मेव रक्षोहन्तारं चक्रुः ॥ ११ ॥

"स यज्ञेनानिति। अतः कारणात् 'सः' रक्षोहा: 'अग्निः', स्वर्गं प्रति गच्छतः 'एनान्' देवानसुररक्षसांश्च 'पुरस्तात्' पूर्वदेशे 'आसिषङ्क्षन्' आसङ्गं प्रतिबन्धम् ऐच्छन् 'तानि' असुररक्षांसि चापहतवान्। एवं मध्ये, पश्चाद्देशे च ॥ १२ ॥

"तथो एवैष इति। अत्र सर्वत्राग्निभिरादिमध्यान्तस्थितैः रक्षिताः स्वर्गलोकं प्राप्ताः यथा देवास्तथैवेदानीन्तनोऽपि यजमानः चतुर्थेन प्रयाजेन यज्ञं स्वाधीनं कृत्वा पञ्चमेन समाप्य तदूर्ध्व-भाविना असंस्थितेनावशिष्टेन यज्ञेन पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्चाग्निमेव यज्ञविघातकान् घातयित्वा निर्बाधं स्वर्ग मश्नुते ॥ १३ ॥

अग्नेः पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्च स्थापनप्रकारं दर्शयति— "स यदा-ग्नेय मित्यादिना। सौम्यस्याप्याज्यभागस्य सम्भवात् 'आग्नेयम्'–इति विशेषितम्। प्रथमम् 'आज्यभाग माग्नेयं' कृतवान् यजमानः, स्वर्गप्राप्तिसमये 'अग्नि मेव' रक्षोहननाय 'पुरस्तात्' कृतवान् भवति। अनेन प्रथम माग्नेयाज्यभागं कुर्यादिति ह लभ्यते। एव माग्नेयेनाष्टाकपालयोगेन अग्निं मध्यतः कुरुते। आग्नेयेन स्विष्टकृता च पश्चात् ॥ १४ ॥

त्रिष्वपि यागेष्वाग्नेयत्वकरणस्य प्रयोजन माह— "स यद्येनं पुरस्तादित्यादिना। एतत्पूर्ववाक्यवद्व्याख्येयम्[1] ॥ १५ ॥

१— इहैव द्वादशकण्डीव्याख्या द्रष्टव्या (४ पं०)।